

ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS D'ARMENIE
SECTION DE PHILOSOPHIE

RENÉ DESCARTES

DISCOURS
DE LA MÉTHODE

POUR BIEN CONDUIRE LA RAISON
ET
CHERCHER LA VÉRITÉ DANS
LES SCIENCES

Traduit du français par
V. TEROJAN

EDITIONS DE L'ACADEMIE DES SCIENCES
DE LA RSS D'ARMENIE
EREVAN 1968

7-32
ՀԱՅԿԱՆ ՍՈՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ
1989 թ.

ՈԲՆԵ ՂԵԿԱՐՏ

ԳՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԹՈԴԻ ՄԱՍԻՆ

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԱՎ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱԼՈՒ
ԵՎ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԶ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐՈՇԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ֆրանսերենից բարգմանեց
Վ. ՏԵՐՈՅԱՆ

ՀԱՅԿԱՆ ՍՈՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՀՐԱՄԱՆԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Կամագրությունը և ներածական հողվածք
Ա. ԹԵՂԱՌԻՆՅԻ

76678

РЕНЭ ДЕКАРТ
РАССУЖДЕНИЕ О МЕТОДЕ
(На армянском языке)

Կապիտալիստական հարաբերությունների կազմակերպումը Եվրոպայում արմատական փոփոխություն է առաջացնում Հասարակության սոցիալական կառուցվածքում և հոգևոր արտադրության բազմազան ճյուղերում։ Միջնադարյան երկարատև պիտին հաջորդում է նոր, կապիտալիստական գարաջրանի արշալուսը, այսպես կոչված Վերածնունդը, որն իրականում բնավազը Հանգումմիայն Հին աշխարհի հոգեսր արժեքների վերականգնմանը. ուս մարդկության պատմության, այդ թվում և մտքի պատմության, մեծագույն ժամանակաշրջաններից մեկն էր, երբ նախկինում շտեսնված թափ ստացավ Հանարակուկան պրոցեսը և երից սկսվեցին նոր ժամանակների գիտությունը՝ արվեստը, փիլիսոփայությունը։

Հասարակական նոր հարաբերությունների ձևավորման և մտքի մեջ տեղի ունեցող խմբում-

ների արժատները գտնվում էին նյութական ար-
տադրության զարգացման մեջ: Կապիտալիստա-
կան արտադրությունը իր ձևավորման ժամանա-
կաշրջանում չուներ և չէր կարող ունենալ իրեն
լիովին համապատասխանող տեխնիկական բա-
զիս, բայց արդեն այդ վաղ ժամանակաշրջանում
զգացվում էր, որ վրա է հասնում տեխնիկական,
ապա և արդյունաբերական հեղաշրջումների դա-
րաշրջանը, որոնց իրականացման համար իր գերը
պետք է կատարեր բնության էքսպերիմենտալ և
տեսական հետազոտությունը, բնության հետա-
զոտությունների նոր մեթոդների ստեղծումը
Զարգացող արտադրության պահանջները կանքի
էին կոչում Գալիլեի և Նյուտոնի մեխանիկան ու
ֆիզիկան, նոր հորիզոն էին բացում մաթեմատի-
կական գիտությունների առջև, նախապատրամ-
տում էին գիտության նոր ճյուղերի բողոքումը,
այդ թվում նաև կենդանի բնության հետազոտու-
թյան բնագավառում: Տիեզերագիտությունը, որը
կոպենիկոսի մեծ հայտնագործությունից հետո
գարձել էր պրոգրեսիվ և ռեակցիոն մաքերի (և
նրանց թիկոնքում կանգնած ուժերի), բախման ու
կայքարի առաջնաբեմը, նորանոր բնագծեր էր
գրավում և մյուս գիտությունների հետ միասին
բնդարձակում էր մարդկանց մտահորիզոնը:

Գիտության նվաճումները կենարար շունչ էին
տալիս գիլիսոփայական մտքին, որը միջնադար-
յան հեղձուցիւ մթնոլորտում դարձել էր աստվա-

ծաբանության աղախինը, իսկ Վերածննդից
սկսած՝ բնակ չէր բավարարվում իր ինքնուրուց-
նությունը ետ նվաճելու խնդրով. նրա աղատա-
գրումը կրոնի և աստվածաբանության կարգանք-
ներից միաժամանակ այս վերջինների համար այն-
պիսի հարված էր, որից նրանք այլևս ուշի շպի-
տի գային, թայց զարգացող գիլիսոփայական
միաբը լուրջ հաշիվներ ուներ նաև իր նախընթաց
շրջանի հետ, այն շրջանի, որտեղ փարթամորեն
աճել էր միջնադարյան սխոլաստիկան, որը, ինչ-
պես ամեն մի իր ժամանակն ապրած ու վերապ-
րած գաղափարական սխոտեմ, հոժարակամ չէր
թողնում իր տեղը, և, կրոնի ու աստվածաբանու-
թյան հետ միասին, խոշընդոտում էր գիտության
և առաջավոր գիլիսոփայության ուղին:

Վերածննդից սկիզբ առնող առաջավոր գիլի-
սոփայության ակոնքում կանգնած են մտքի այն-
պիսի հսկաներ, ինչպիսիք են թեկոնը Անգլիայում,
Դեկարտը Ֆրանսիայում, Սպինոզան Նիդերլանդ-
ներում: Այդ գիլիսոփաների հայացքները միշտ
չեն, որ համընկնում էին, իսկ Դեկարտի գիլիսո-
փայությունը նույնիսկ արմատական հարցերում
էր տարբերվում նշված գիլիսոփաների և նրանց
հետնորդների ուսմունքներից: Բայց դրանց բո-
լորին հատուկ է նորարարական այն շունչը, որն
արտահայտում է բարձրացող գարաշրջանի պրո-
գրեսիվ պահանջները, մտքի անխոնց պրպում-
ներն ու ճշմարտություն որոնելու տենչը, որ հոգե-

վոր արտադրության բնագավառում նոր դարաշրջան են ավետում, անխախտ հավատը բանականության հզորության, իմացության անսահման հնարավորությունների նկատմամբ, որը հատուկ է այն մարդկանց, որոնք նոր խոսք ունեն ասելու աշխարհին:

XVII դարի ֆրանսիան, որի գավակն էր Դեկարտը, տնտեսական ու սոցիալական զարգացման մակարդակով ետ էր մնացել Անգլիայից ու Նիդերլանդներից, որտեղ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը՝ պայմանավորել էր առաջին բուրժուական հեղափոխությունների պոռթկումը։ Այլ էր դրությունը Ֆրանսիայում։ Այստեղ ևս բողբոջում էին կապիտալիստական հարաբերությունները, բայց անհամեմատ ավելի խոկ կապիտալիստների նոր կազմավորվող դասակարգը դեռևս արմատական քաղաքական պահանջներ չէր առաջադրում, և ընդհանուր առմամբ գոհանում էր այն հնարավորություններով, որոնք շատ թե քիչ նպաստում էին նրա դիրքերի ամրությամբ առաջասարակ և տնտեսական բնագավառներում՝ մասնավորապես։ Այդ դասակարգը ըստ ամենայնի շահագրգոված էր գիտական մտքի նվաճումներով և դրանց պրակտիկ կիրառությամբ, բայց դեռևս հասունացած չէր այն աստիճանի, որ սոցիալական արենայում կոմպրոմիսային հայցքներից անցներ հեղափոխական գաղափարների և, համապատասխանաբար, քաղաքական մանր

զիջումներ կորզելու քաղաքականությունից՝ հեղափոխական ցնցումների։ Ուստի և մի գասակարգ, որը հաջորդ՝ XVIII դարում պիտի տար տշխակունի փայլում մատերիալիստների և անվեհներ լուսավորիչների մի բազմամարդ կաճառ, XVII դարում դեռևս գուալիստական աշխարհայացք էր ծնում և իր գաղափարախոսների բերանով կոմպրոմիսային գաղափարներ քարոզում։ Այդ գաղափարախոսների թվին էր պատկանում Դեկարտը մասնաւկած ֆրանսիայի մեծագույն մտածողի ուսմունքում կար մի այնպիսի բովանդակություն, որ անհամեմատ ավելի խոր հետք և ազգեցություն պիտի թողներ մտքի պատմության մեջ, քան վիճակված էր նրա գուալիստական և կոմպրոմիսային հայցքներին։ Դեկարտի ուսմունքից է ակունք առնում XVIII դարի ֆրանսիական մատերիալիզմի ուղղություններից մեկը, և եթե այդ ուղղությունը՝ ֆրանսիական մեխանիստական մատերիալիզմը՝ «միախառնվում է բարիստը և իմաստով՝ ֆրանսիական բնագիտության հետ», ապա դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ այդ մատերիալիզմը անմիջականորեն ծնունդ է առնում։ Դեկարտի բնագիտական հայցքներից։ Մի խոսքով՝ Դեկարտը նախահայրն է փիլիսոփայության և բնագիտական մի փայլում դպրոցի, որը

1 Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Սուրբ բնուանիք կամ քննադատական քննագագության քննադատությունը, Երևան, 1967, էջ 207։

մտքի պատմության մեջ նոր էջ է բացել Նրա տևամունքի դրական բովանդակությունը մտել է համաշխարհային գիտության և փիլիսոփայության գանձարանը:

II

Մընկ Գեկարտը ծնվել է 1596 թվականին Տուրինի գեղարտամենտի կահ քաղաքում, ազնվականի ընտանիքում, Կրթությունը ստացել է Լաֆլեշ քաղաքի ճիղվիտական կողեզնում, որտեղ ուսուցանում էին լատիներեն լեզու, ասուլածարանում, գիլիսոփայություն, ֆիզիկա, մաթեմատիկա և այլն: Վաղ հասակից ինքնուրույն մտածելու հակում՝ ունեցող պատանին համուկ ուր էր յուցաբերում դեպի մաթեմատիկան, նրա «փաստարկների ստուգության ու ակնբախության պատճառվ» (ներկա Հրատ, էջ 47)², Կոլեջն ավարտելուց հետո նա շարունակում է կրթությունը, այս անգամ արդեն ինքնուրույն և այն էլ ամենավստահ է ի աղբյուրից՝ «աշխարհի մեծ գրքից», այսինքն՝ կյանքից: 1618 թվականին նա անցնում է զինվորական ծառայության որպես ազատավարծու սպա, սկզբում Հոլանդիայում, ապա մի շարք այլ երկրներում, ընդ որում իր ժամանակի մեծ մասն անց է կացնում մաթեմատիկական և գիտական պարզությունը և ճանապարհորդություննե-

2. Հետաղայում եռ ներկա Հրատարակությունից արված մեջ բերամների էջերը նշված են տերառում՝ փակագերի մեջ:

րով, Վերադառնալով Ֆրանսիա, նա երկար չի մնում այնտեղ, այլ բնակավայր է ընտրում Հոլանդիան, որտեղ և ապրում է 20 տարի (1629–1649): Դեկարտը չերմ հայրենասիր էր, բայց ստիպված էր իր կյանքի մեծ մասը հայրենիքից դուրս ապրել՝ փնտրելով ազատություն և անվըտանգություն, կարծելով, թե օտար երկնքի տակ կիրկի հոգուր և աշխարհիկ խավարամիտների հետապնդումներից ու հալածանքներից: Ճիշտ է, նա Հոլանդիայում գտնավ աշխատանքի համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններ; Բայց այստեղ ևս նրան չէր սպասում իր երազած անվտանգության ու անվրուգ գրադաւնքը:

Գեկարտի գիտական զբաղմունքները, իոր ճնական հետազոտություններն ու փիլիսոփայական խորհրդատությունները սկսվել էին բավականաշափ վաղ, բայց նա չէր շտափում իր հայացքներն ու հայտնագործությունները հրապարակելը՝ ՅՈՒ-ական թվականների սկզբին հիմնականուն պատրաստ էր նրա ծավալուն տրակտատը՝ «Աշխարհ» վերտառությամբ, բայց նա հրաժարվեց այդ աշխատությունը հրապարակելու մտքից, երբ 1633 թվականին ինկվիզիցիան դատապարտեց հանճարեղ գիտնական Դալիլեին այն բանի համար, որ նա պաշտպանում ու զարգացնում էր Կոպենիկոսի ուսմունքը: Այդ նույն ուսմունքի վրա էին խարըսիված տիեզերքին ու երկրին վերաբերող՝ Գեկարտի հիմնական հայացքները: Բայց Գեկարտը բնալ

մտագիր չեր հրաժարվելու իր հայացքներից: Նա
միայն սկսեց գործել ավելի զգուշ և միջոցներ
փնտրել կրոնական դոգմաներին հակադրվող իր
հայացքները ընթերցողին հրամցնելու և մրաժա-
մանակ հավաստիացնելու, թե դրանք ոչնչով չեն
հակասում այդ դոգմաներին: Նա իր գրվածքնե-
րում տիեզերքի կառուցվածքի մասին խոսելիս
այն վերապահությունն էր անում, որ խոսքը
երևակայական կամ մտացածին և ոչ բնավ իրա-
կան աշխարհի մասին է: Սակայն եկեղեցին չեր
կարող հաշտվել գիտական դրույթների հետ, եթե
անգամ դրանք վերաբերեին «երևակայական» աշ-
խարհին, նա հալածում էր Դեկարտի հայացք-
ները և նրա կենդանության ժամանակ և՛ նրա
մահից հետո: 1663 թվականին Դեկարտի բոլոր
գրվածքները ընկան Վատիկանի՝ արգելված գրե-
քի ցուցակը:

1637 թվականին հրատարակվում են Դեկար-
տի հետազոտությունները օգտիկայի, մետեորո-
գի և երկրաշափության վերաբերյալ, որոնց նա-
խադրվում է Դեկարտի հոչակավոր երկը՝ «Քննա-
խոսություն մեթոդի մասին» վերտառությամբ:
Հետագա տարիներին Դեկարտը հրատարակում
է «Մետաֆիլիկական խորհրդածությունները» (1641), «Փիլիսոփայության սկզբունքները» (1644)
և այլն. մի շարք երկեր, այդ թվում «Աշխարհ» աշ-
խատության մի մասը «Տրակտատ լույսի մասին»
վերնագրով, հրապարակվում են հեղինակի մահից

հետո: Դեկարտը մահացավ 1650 թվականին
Ստոկհոլմում, ուր նա գտնվում էր Շվեդիայի թա-
գուհու հրավերով:

Դեկարտն իր կյանքը նվիրել էր գիտությանը,
Հղմարտություններ որոնելու ազնիվ նպատակին:
Գիտական աշխատանքի խթանը նրա համար ոչ
նյութական շահն էր և ոչ էլ անձնական փառքը:
Գիտական հայտնագործությունները նրա ջանքերի
լավագույն վարձատրությունն էին: Նրա գիտական
հետազոտությունների շրջանակները շատ ընդար-
ձակ էին՝ տիեզերքի կազմավորումից մինչև սրտի
աշխատանքը, մաթեմատիկական հաշվարկումնե-
րից մինչև բարոյականության հիմունքները, մե-
տաֆիզիկական, այսինքն՝ այն ժամանակվա-
խմատով՝ ոչ բնական էությունների վերաբերյալ
խորհրդածություններից մինչև օպտիկական գոր-
ծիքների կանոնարելագործման միջոցների հետա-
զոտությունը: Նա ուղիղությունի խոշորագույն
ներկայացուցիչներից մեկն էր, և, բնականաբար,
շափազանց բարձր էր զնահատում արոտակցիան
ու ինտուիցիան, բայց ոչ միայն չը խորշում էմ-
պիրիկ հետազոտություններից, այլ ընդգծում էր
և իր օրինակով ցույց տալիս գիտական գործերի
մեծագույն նշանակությունը: Նա աշխատում էր բո-
լոր հետազոտությունների համար գտնել զննա-
նուր մեթոդոլոգիական հիմքեր, ինչպես և փիլիսո-
փայորեն ի մի բերել գիտության բոլոր ճյուղերի
ավագաները:

Ա Տ Յ

+ 3 Դեկարտի փիլիսոփայությունը դրավիստական
երանքարտի գոյություն ունեն երկու թնք-
ուղղուն սուբստանցիա՝ նյութական և հոգեկան³,
Նյութական սուբստանցիան՝ մատերիան գոյություն
ունի անվերջ տարածության մեջ, տարածականու-
թյունը կազմում է նրա անխպելի ու հավերժական
հատկանիշը՝ ատրիբուտը: Հոգեկան սուբստան-
ցիան գոյություն ունի նյութականից անկախ և
օժտված է դարձյալ մի անխպելի ու հավերժական
հատկանիշով՝ մտածողությամբ: Այդ երկու սուբ-
ստանցիաներն ունեն մի ընդհանուր արարի՝
սատված, որը կյանք է տվել դրանց, շարժման
մեջ դրել և օժտել օրենքներով, որոնք և որոշում են
նրանց գոյության հետագա ընթացքը: Այս դրա-
միստական փիլիսոփայությունն, ինչպես տեսնում
ենք, դուռ է բացել և իդեալիզմի և կրոնի առջև,
վերագրել ողջ բնության գոյությունը աստծուն, և
հոգեսր կազմն օժտել մատերիալից անկախ գո-
յությամբ: Սակայն Դեկարտի մոլորդություններն
անգամ խորհրդածությունների տեղիք են տալիս:
Նախ, թեև Դեկարտը քիչ շանք չի թափում աստծո-
գոյությունն ապացուցելու համար՝ (այստեղ, ի դեպ,
Դեկարտն ամենեին էլ օրիգինալ չէ, աստծո գոյու-

3 Սուբստանցիան Դեկարտը սահմանում է որպես «մի բան,
որը գոյություն ունի անպես, որ իր գոյության համար կարիք
ունի որիշ ունչի, բացի ինքն իրենից» (Р. Декарт, Из-
бранные произведения, Госполитиздат, 1950, стр. 442).

թյան նրա ապացուցը իր հիմնական գծերով համ-
բնելում է միջնադարյան սխոլաստիկի, օրինակ՝
Անսելմ Քենտրբերիի ապացուցին), սակայն նա-
մատերիան օժտում է այնպիսի ատրիբուտով՝ տա-
րածականությամբ, որն անվերջական է ու հավեր-
ժական; Հետևաբար չի կարող արարշագործված
լինել: Երկրորդ, Դեկարտի մտու աստված, ստեղ-
ծելով ու շարժման մեջ զնելով՝ մատերիան, դա-
դարում է նրա բնական ընթացքին խառնվելուց.
աշխարհը կառավարվում է իր սեփական օրենք-
ներով, ընդ որում նա միասնական է: Երկիրն ու
երկինքը կազմված են միևնույն մատերիայից,
ուունից է կազմված և աշխարհների բազմազա-
նությունը: Այստեղից երեսում է, որ Դեկարտի ուս-
մությունը աշխարհի մասին բացառում է քրիստոնեա-
կան դոգմաներով սահմանված՝ երկնային և երկ-
րային աշխարհների հակառակությունը և աստծուն
զրկում. է աշխարհը կառավարելու ավելորդ հոգ-
սից: Երրորդ, թեև Դեկարտը իր խոկ բառերով ա-
սած՝ ակնածում է աստվածաբանությունը, բայց
նա հաճախ խելամտորեն մի կողմ է թողնում նրա
դոգմաների քննարկումը, պատճառաբանելով — ոչ
առանց հեգնանքի — այսպես. «...Հայտնությամբ
ձեռք բերած ճշգրտությունները... մեր մտա-
հասությունից վեր են, ուստի ես չհամարձակ-
վեցի դրանք դարձնել իմ թույլ դատողության
առարկան և ենթադրեցի, թե պետք է երկնքի ար-
տակարգ աշակեցությունն ունենալ և լինել ավելին,

քան մարդը՝ Հաջողությամբ պրանց քննությանը կատարելու համար» (էջ 48):

Բայց գուալիզմն ու իդեալիզմը չէին, իհարկե, — շխոսելով արդեն աստվածաբանության ու կրոնի հանդեպ ունեցած ակնածանքի մասին, — որ ապահովել են Դեկարտի տեղը մեծագույն ժամանակական շարքում: Դեկարտի ուսմունքը, չնայած դրա անհետևողականությանը, պատմական սահմանափակվածությանը ու բոլոր թերություններին, ամբողջությամբ վերցրած հասարակական պրոգրեսի ծնունդն է, XVII դարի գիտական մտքի արժեքավոր նվաճումը, հետագա ժամանակների շատ մեծ հայտնագործությունների նախակարապետությամբ ժամանակակից թեկոնի նման, նա իր փիլիսոփայության համար ուղի էր հարթում՝ մարտի ենելով ամեն տեսակ «ուրվականների» գեմ, որոնք են մթագնել՝ բանականության բնական հույսը: Այդ «ուրվականների» շարքում վերջին տեղը ներով այլ մագաղաթը՝ իր հնամենի դոգմաներով: Դեկարտի համար «իսկական փիլիսոփայությունը» պետք է լուծի մտքի և պրակտիկ կյանքի առջև ծանացած հարցերը՝ Ամբողջ փիլիսոփայությունը: գրում է նա, — կարծես նման է մի ծառի գրքի, որի արմատները մետաֆիզիկան է, բոնը՝ փիկան, իսկ այդ բնից գոյացող ճյուղերը՝ մյուս բոլոր գիտությունները, որոնք հանգում են երեք

Հիմնականների՝ բժշկականության, մեխանիկայի և էթիկայի⁴: Այսպիսով Դեկարտը փիլիսոփայության վրա նայում է որպես մի համապարփակ գիտության, ընդ որում պարզորոշ գծում է դրա բազադրիչ մտսերի, հատկապես մետաֆիզիկայի և ֆիզիկայի սահմանները՝ տարբերություն մետաֆիզիկայի, որտեղ «ապառնակվում են իմացության սկզբունքները», աստծու գլխավոր ատրիբուտների, մեր հոգու աննյութականության և մեր ունեցած մյուս բոլոր պարզ ու հասարակ գաղափարների բացատրությունը, — Դեկարտի ֆիզիկայում բացահայտվում է «նյութական իրերի ճշմարիտ սկզբունքները», բննարկվում է, թե ինչպես է կազմավորված ամբողջ աշխարհն ընդհանրապես, որն է հողի և նրան հարակից մյուս մարմինների բնությունը; Հետազոտվում է բույսերի, կենդանիների և հատկապես մարդու բնությունը, Դեկարտի ֆիզիկան XVII դարի գիտության նշանավոր նվաճումների շարքին է պատկանում, Դա բնության բացատրությունն է մեխանիստական մատերիալիզմի դիրքերից: «Իր ֆիզիկայի մեջ, — ասում է Մարքոսը, — Դեկարտը ինքնուրույն ստեղծագործական ուժություն էր օժտել մատերիան և մեխանիկական շարժումը դիտում էր որպես մատերիայի կյանքի դրսերում: Նա իր ֆիզիկան բոլորովին անշատել էր իր մեխանիստիկայից: Նրա ֆիզիկայի

⁴ Р. Декарт, Избранные произведения, стр. 421.

սահմանների ներսում մատերիան միակ սուր-
պահցիան է, կեցություն և իմացության միակ
ժիմքը»⁵.

Հիմքը»⁹։ Դեկարտի մեծագույն ծառայությունների թվին է պատկանում նրա տիեզերագիտական ուսմունքը, նա առաջինն էր նոր ժամանակին երի փիլիսոփայության ու գիտության մեջ, որ սրոշակի պատմական հայցը մշակեց տիեզերքի նկատմամբ։ Նրա համար ախեղերքը մեկընդմիշտ արված է, այլ երկարատև զարգացման արդյունք։ Դրա արդյունք են նաև բոլոր նյութական իրերը։ «Նրանց բնությունը, — ասում էր Դեկարտը, — շատ ավելի հեշտ է հասկացվում, եթե նկատի ենք առնում նրանց աստիճանական զարգացումը, քան երբ դիտում ենք, դրանք որպես արդեն լիովին կազմավորված իրեր» (էջ 101)։ Անսահման տարածությունն, ըստ Դեկարտի, լեցուն է տարրերի մուծությունն, ըստ Դեկարտի, լեցուն է մատերիայով, որոնք բացասակացած մատերիայով, որոնք բացասակացած մատերիայությունն իրենց միջև։ Մատերիան դում են դատարկությունն իրենց միջև։ Մատերիան գտնվում է մշտական շարժման մեջ, իսկ շարժումը տիեզի ունի «բնության սովորական օրենքներով»։ Որոնց գործողության հետևանքով՝ նախասկզբան կանքասից կազմավորվել է այնպիսի շքնար կարգ և կատարյալ ձև, ինչպիսիք տեսնում ենք իրական աշխարհում։ Բնության օրենքները ոչ այլ ինչ են,

5 Կ. Մ ա ր ք ս : հ Յ. է ն գ ե լ ս . Ս ու ր բ ը ն տ ա ն ի ք , կ ա մ
Ք ն ն ա պ ա տ ա կ ա ն ք ն ն ա պ ա տ ու թ յ ա ն ք ք ն ն ա պ ա տ ու թ յ ու ն ը , է ջ 208:

իթե ոչ կանոններ, որոնց համաձայն փոփոխություններ են կատարվում բնության մեջ, իսկ ինքը բնությունը, Դեկարտի ըմբռնմամբ, նույն մատերիան է Բնության ամբողջ շարժումը Դեկարտը հանգեցնում է մեխանիկական տեղափոխության. իսկական իմաստով, ասում է Դեկարտը, շարժումը «մատերիայի մի մասի, կամ մի մարմնի տեղափոխությունն է այն մարմինների հարեանությունից, որոնք անմիջականութել երան շոշափում են և ոռնեն մենք դիտում ենք որպես հանգստի մեջ գտնվող, դեպի այլ մարմինների հարեանություն»⁶:

Տիեզերական շարժումը Դեկարտը պատկերաց-
նում էր որպես մրրկային շարժում, որի հետևան-
քով տարրեր տարրերից առաջանում են տիեզե-
րական կազմավորումները. Հոք տարրից կազմա-
վորվել են Արեգակն ու աստղերը, օդի տարրից՝ եր-
կինքը, Հողի տարրից Երկիրն ու մոլորակները:
Տիեզերական մրրիկներից գոյանում են մեր տրե-
գակնային համակարգության նման բազմաթիվ
համակարգությունները: Աստղերից առաջանում
են մոլորակները, որոնք պահպանում են մրրկա-
յին շարժումը՝ պտույտներ գործելով իրենց ա-
ռանցքի և կենտրոնական մարմնի՝ Արեգակի շուր-
ջը: Այսպիսով, Դեկարտը «ձգուում է տիեզերքի
ներկայիս վիճակն ու կառուցվածքը» բացատրել

⁶ Р. Декарт, Избранные произведения, стр. 477.

նրա անցյալից, այսինքն՝ զարգացումից։ Հենց այս միտքն է այն նորն ու մեծը, որ Դեկարտը մտցրեց կոսմոլոգիայի մեջ։ Նա մտցրեց այդտեղ մի միտք, որը չի եղել ոչ հելիոցենտրիկ սիստեմի հիմնադիր Կոպենիկոսի, ոչ էլ նրա մեծ շարունակողներ Կեպլերի ու Գալիլեյի մոտ։ Նորը զարգացման գաղափարն էր⁷։ Կոսմոգոնիական այս առաջին կոակումներն ավելի քան մեկ դարով կանխել են Կանտի հոչակավոր հիպոթեզը։

Դեկարտին է պատկանում նաև տիեզերքում շարժման քանակի մշտակայության հանձարեղ գաղափարը, որը նա ձևակերպել է որպես տիեզերական օրենք։ Ըստ այդ օրենքի շարժման քանակը տիեզերում չի պահանում և չի պահասում, թեև առանձին մարմիններում այն կարող է լինել մերթ շատ, մերթ քիչ։ Սա առաջին ձևակերպումն է բնության ֆունդամենտալ այն օրենքի, որը գիտականորեն հիմնավորվեց XIX դարում որպես էներգիայի պահպանման ու փոխարկման օրենք։ Տիեզերքում շարժման քանակի անփոփոխելիության դեկարտյան գաղափարը մեծ դեր է խաղացել մտքի պատմության մեջ։ «Առաջադրելով և հիմնավորելով շարժման քանակության պահպանման օրենքը, Դեկարտը տեսականորեն հիմնավորում է նոր

⁷ В. Ф. Асмус, Декарт, М., 1956, стр. 164.

ժամանակի մատերիալիզմը»⁸։ Օպտիկայի բնագավառում նրա հետազոտությունները պահպանվում են մի շարք հայտնագործություններով, ամենից առաջ լույսի բեկման, հիմնական օրենքի ձևակերպումով։ Դեկարտը բեղմնավոր գաղափարներ է արտահայտել և այլ բնագավառներում։ Նրա մասին կարելի է ասել նույնը, ինչ էնգելման ասում էր Լայբնիցի մասին, նա միշտ հանձարեղ գաղափարներ էր սփոռում իր շուրջը։ Այդ գաղափարների թվին է պատկանում ուժիւնեցի դերի մասին նրա գաղտողությունները։ Ուժիւնեցի ըստ Դեկարտի, նյարդային համակարգության հիմնական ակտն է։ Իր «Դիոպտրիկա» և այլ աշխատություններում Դեկարտը ձևակերպում է ուղեղի և արտաքին միջավայրի կապի վերաբերյալ մի շարք խոր դրույթներ, օրինակ. «...արտաքին անդամներում առարկաների առաջադրած գգայությունները. նյարդի օգնությամբ հասնում են հոգուն, որի բնակատեղն ուղեղն է»⁹։ Դեկարտը հասուլ նշում է այն մանր խողովակների դերը, որոնք արտաքին առարկաների տպավորությունները հասցնում են ուղեղին։ Բարձր գնահատելով Դեկարտի ժառայությունը ֆիզիոլոգիայում ի. Պ. Պավլովը գրում էր, որ Գի-

⁸ Т. И. Ойзерман, Философское учение Декарта. Сб'я Р. Декарт, Рассуждение о методе с приложениями Диоптрика, Метеоры, Геометрия գրքում, Изд. АН СССР [Л.], 1953, стр. 433.

⁹ Р. Декарт, Рассуждения о методе.. стр. 93.

զիոլոգիայի հիմնական ելակետային հասկացությունը դեկարտյան հասկացությունն է, ոեֆլեբի հասկացությունը¹⁰:

Մեծ են Դեկարտի ծառայությունները՝ մաքեմատիկայի բնագավառում: Նա վերլուծական երկրաշափության հիմնադիրներից մեկն է: Դեկարտի կողմից մաթեմատիկայի մեջ մտցրած փոփոխական մեծությունը էնգելսը բնութագրում է որպես շրջադարձային կետ այդ գիտության համար, որովհետև դրա շնորհիվ մաթեմատիկայի մեջ մուտք գործեց շարժումը և դրանով իսկ դիալեկտիկան¹¹: Մաթեմատիկայի զարգացման համար կարևոր գեր է խաղացել նաև Դեկարտի մշակած սիմվոլիկան:

III

3) Դեկարտի գրական ժառանգության մեջ հայտնի տեղ է գրավում «Քննախոսություն մեթոդի մասին» աշխատությունը: Դա Դեկարտի փիլիսոփայության, ինչպես և բնագիտական հայացքների սեղմաքարանքն է: Բայց հեղինակն այս տեղում միայն բնթերցողի դատին է հանձնում իր հետազոտությունների պատուիները, այլև ցույց է տալիս, թե ինչպես է հասել իր եզրակացություններին:

10 Տե՛ս Ի. Պ. Պավլով, Избранные труды. М. 1954, стр. 369.

11 Տե՛ս Կ. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 20, стр. 573.

ներին, ընթերցողին մացնում է իր ստեղծագործության լաբորատորիան, հնարավորություն տալով հետևելու իր մտքերի ձևավորման և գարգացման ընթացքին: Իսկ այս ամենը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: «Քննախոսությունը» իրավամբ անվանված է Դեկարտի փիլիսոփայական կենսագրություն:

Դեկարտի աշխատության ենթավերնագիրը ցույց է տալիս, որ հետազոտության նոր մեթոդը նրան անհրաժեշտ է եղել բանականությանն ուղղվածություն տալու և ճշմարտություն որոնելու համար: Դեկարտը նշում է, որ ճշմարտության որոշնուրները նրան կանգնեցրել են անհրաժեշտության առջև՝ «մերժել որպես բացարձակապես կերպ ամեն ինչ, որ կարող էր տեղիք տալ ամենաչնչին կասկածի, տեսնելու համար, թե դրանից հետո իմ հայացքների մեջ չի մնում արդյոք մի այնպիսի բան, որ միանգամայն գերծ լիներ կասկածից» (էջ 83): Ամեն ինչ կասկածի ենթարկելու պահանջը Դեկարտի համար մի ինչ-որ սուբյեկտիվ դրդապատճառի, արդյունք չի եղել: Մարդուն երբեմն խարում են զգայարանները, և դրանով իսկ կասկածի ենթակա դարձնում առհասարակ ամեն մի զգայական տվյալ: Դեկարտը կասկածելու անթիվ առիթներ՝ քննադասական մոտեցում ցուցաբերելով այն գիտելիքներին, որ ուսուցանել էին նրան, կամ ինքն էր ձեռք բերել գրավոր աղբյուրներից, չէ՞ որ ամեն քայլափոխում կարելի էր դեմ

առնել միմյանց հակասող կամ իրարամերժ, սակայն անառարկելի «ճշմարտություններ» համարվող հայացքների; իսկ ինչպես որոշել, թե դրանցից որո՞նք են իսկապես ճշմարիտ կամ ճշմարտանման, իսկ որո՞նք պարզապես սխալ կամ կեղծ: Ամեն ինչ կասկածի տակ առնելով, Դեկարտը համաձայնում է, որ մի բանում կարելի է չկասկածել. կասկածող միտքը, բնականաբար, չեր կարող կասկածել հենց իր՝ կասկածող մտածողության և, հետևաբար, մտածողությամբ օժտված մարդու գիտակցության վրա: Այստեղից էլ Դեկարտի հայտնի դրույթը՝ Cogito, ergo sum («մտածում եմ, հետևաբար կամ»), որը նա ընդունել է որպես իր տրոնած փիլիսոփայության առաջին սկզբանքը՝ Եվգանի որ մտածողության առկայությունը հավաստում է սեփական նս-ի գոյությանը, ապա մտածող ես-ը հանդես է գալիս որպես սուբստանցիա: Այդպես էլ ասում է Դեկարտը. «... ես մի սուբստանցիա եմ, որի ամբողջ էությունը կամ բնությունը մտածողությունն է միայն, և որը իր գոյության համար կարիք չունի ոչ մի տարածության և կախում չունի ոչ մի նյութական իրից: Այնպիս որի իմ ես-ը, այսինքն՝ հոգին, որի շնորհիլ ես այն եմ; ինչ որ կամ, միանգամայն տարբեր է մարմնից. և ավելի հեշտ ճանաչելի է, քան մարմինը, և եթե այս վերջինը շիներ ել, հոգին չեր դադարի լինել այն, ինչ որ ժա (էջ 84—85): Մտածող նս-ի գոյությունից Դեկարտը բխեցնում է և այն

ամենի ճշմարտությունը, ինչը մտածող սուբյեկտին ներկայացվում է միանգամայն հստակորեն և պարզորոշ, այսինքն՝ ճշմարտության միակ հավաստիացումը տալիս է այդ նույն մտածողությունը: Մի խոսքով Դեկարտն իր առջև խնդիր դնելով կատածի օգնությամբ հասնել հաստատ համոզունքի և ճշմարտության ստույգ շափանիշի, այդ խնդիրի իրականացման ուղին որոնում է իդեալիզմի տեսագաշտում՝ Նա իր սեփական գոյությունը բխեցնում է իր մտածողությունից, մտածողությունը (հոգին) կարում է մարմնից (մատերիալից) և վերջապես՝ ճշմարտության շափանիշը տեսնում է մտածողության հստակության մեջ: Դրանով շի ժխտվում աշխարհի օբյեկտիվ գոյությունը և ոչ էլ այդ աշխարհը հանգեցվում է մտածող նս-ին կամ հոգուն, — նրա դուալիզմը հոգեորի հետ միամամբ անակ ընկունում է մարմնավորի հավերժաշկան գոյությունը, հետևաբար կանխում է նրա իդեալիզմը՝ սոլիպսիսական ցնորամտությունից, այսինքն՝ ամեն ինչ սեփական նս-ին հանգեցնելուց, բայց շի փրկում Դեկարտին իդեալիզմի ծանծաղութից առհասարակ, որովհետեւ մատերիալից անկախ ոգու հավերժության դրույթը, եթե անկամ մատերիան ինքն էլ ընդունվում է որպես հավերժական սուբստանցիա, անառարկելիորեն մնում է որպես իդեալիստական դրույթ՝ Դեկարտի պրատումները՝ գտնել իրականության գոյության հավաստի հող և ճշմարտության ստույգ շափանիշ չեն

պսակվում այդ պրոբլեմներից ոչ մեկի հետևողական-գիտական լուծմամբ, որովհետև նա բաժանում է նախամարքնան բոլոր մտածողների թուլությունը մարդկային պրակտիկայի, մարդկանց հասարակական-արտադրական գործունեության դերի բմբոնման մեջ, եթե մարդու «ամբողջ էությունը կամ բնությունը» հանգեցվում է մտարիալայից անշատ ու անկախ մտածողությանը, ապա մարդկային նյութական գործունեության դերը մնում է յոթ փականքի տակ, մտածողության արդյունքների գնահատման հարցը (այսինքն՝ ճիշտ են արդյոք մարդու գիտելիքները, կամ սրբանո՞վ են ճիշտ և ինչպես հավաստիանալ դրանում) կորցնում է ամեն մի պրակտիկ ասպեկտ, և պարփակվում գուտ տեսականի թաղանթում: Դեկարտի ռացիոնալիզմն ու ինտուիտիվիզմը միահյուսված է նրա իդեալիզմին: Ռացիոնալ իմացությունը նրա համար մի ինչ-որ ինքնաբավ տվյալ է, որի հստակությունն ինքն իր շափանիշն է, և բխում է ինքն իրենից այնպես, ինչպես եռանկյան գաղափարից բխում է այն, որ նրա անկյունների գումարը հավասար է երկու ուղղի անկյան: Դարձնելով մտածողությունը ինքնուրույն ու ինքնաբավ հոգնոր սուրստանցիայի նույնքան ինքնուրույն և ինքնաբավ ատրիբուտ: Դեկարտը զրկել է իրեն այն բանը տեսնելու հնարավորությունից, որ գաղափարների հստակությունը մարդկանց երկարամյա փորձի ամփոփման, հանրագումարի բերման,

իմաստավորման արդյունք է: Նկատելով մտքի ամփոփող, հանրագումարի բերող, ստուգող, իմաստավորող դերը, Դեկարտը վի նկատել գիտավորը, որ նման դեր նա կարող է կատարել այնքանով, որքանով ինքը անմիջականորեն և բազմազան միջավորումներով բխում է մարդկանց հյանքի բերալ պրակտիկայից և մտնում է նույն այդ պրակտիկայի մեջ, դառնում նրա անհրաժեշտ տարրը, որոշակի իմաստով և պայմանը, բնության (և հասարակության) վերափոխման ակտիվ մասնակիցը, — ուստի և չի համում այն գաղափարին, որ հետագայում հանճարեղ կերպով ձևակերպել է էնգելսը՝ մարդու բանականությունը զարգացել է այն հարաբերությամբ, որ մարդը սովորել է փոխել բնությունը^{12:}

Սակայն Դեկարտի Cogito, ergo sum գրությունը, չնայած իր իդեալիստական էությանը, դրական դեր է կատարել մտքի պատմության մեջ: Պետք է նկատի առնել, որ Դեկարտի կասկածը ոչ միայն մի հանգում սկեպտիցիզմի (և ազնուստիցիզմի), այլև բնդակառակն, ուղղած է այն բանին, որ մտքին տրվի հավաստի գիտելիք ձեռք բերելու ունակությունն, որ նա գտնի իրականության իմացման ամուր հող: Դեկարտի համար կասկածելը նպատակ չէ, այլ միջոց ճշմարտություն որոնելու և գիտելիքի հավաստիությունը ստուգելու համար:

12 Տե՛ս Յ. էնդելս, Բնության դիալեկտիկա, Երևան, 1957, էջ 236:

Դեկարտը կասկածում է, նախօրոք իմանալով, որ կասկածի ենթակա գրույթի մեջ կարող են լինել և լինում են ճշմարտության տարրեր: Եվ վերջապես որևէ գրույթի կեղծության բացահայտումը ևս յուրահատուկ իմացություն է և ճշմարտության որոնման անհրաժեշտ պայման: Այստեղից հետեւում է, որ Դեկարտի փիլիտոփայությունը տոգորված է անդրդվելի հավատով դեպի մարդկային իմացության հզորությունը, և ճշմարտության համեմուն հնարավորությունը: Ճշմարտության որոնումը Դեկարտի կյանքի մեծագույն հոգսն ու գործն էր, և ինչքան էլ նա մոլորգում էր, միենույն է՝ ճշմարտությունն էր ուռնում: Զի կարելի չնշել և այն, որ Դեկարտը ամեն ինչ կասկածի տակ զնելու իր պահանջը առաջադրել է մի գարաշրջանում, երբ դեղնու տիրապետում էին կրոնական աշխարհայցքն ու սխոլաստիկան, և ինքնաշտինքյան հասկանալի է, որ նման պահանջը նշանակում է՝ կասկածի հնիթարկել այդ աշխարհայցքն ամբողջությամբ, սխոլաստիկան՝ սկզբից մինչև վերջ, կասկածի հնիթարկել այն ամենը, ինչ գարերով՝ ծանրացել է մարդկության մտքի վրա: Եվ այս եղանակացության դեմ ոչինչ չէր կարող անել հենց իր Դեկարտի այն հավաստիացումը, որ ինքը ակնածում է անովածաբանությունը և ծգտում է «հաստատում պահել կրոնը»...»

«Քննախոսության» առանցքը, բնականաբար, կազմում է գիտական մեթոդ մշակելու պրոբլեմը:

Այսաեղ ևս Դեկարտը առաջնորդվում է այն գաղափարով, որ գոյություն ունեցող մեթոդը, և ինք՝ տրամաբանությունը շնորհած կարող բավարարել գիտության զարգացման պահանջները: Նա տեսնում էր, որ տրամաբանության մեջ նրա սիլլոգիզմները և գրեթե մյուս բոլոր կանոնները ավելի շուտ ծառայում են ուրիշներին բացարեկու այն, ի՞նչ արդեն հայտնի է: Քան ուսումնասիրելու դատողության առարկան կամ մշակելու նոր ճշմարտություններ հայտնաբերելու միջոցներ: Հիրակի տրամաբանությունը՝ միջնադարում վեր էր ածվել սին մտավարժության, պատուարվել էր կյանքից և ծառայակամորեն հիմնավորում էր աստվածաբանության գոգմաները, հանդիսանալով ավելի շուտ մտքի տանջանք (հետագայում՝ Գյոթեն կհամեմատի այն «իսպանական կողիկի» հետ), քան գիտական հետազոտության ու պրակտիկ գործադրուման միջոց: Նոր գարաշրջանը իր կենսական պրակտիկ պահանջներով ու ամեն մի գաղտնիքի խորքը թափանցելու անհագ ձգտումներով չէր կարող հաշտվել — առավել և՛ բավարարվել — նախկինից ժառանգած տրամաբանական կամ մեթոդով գիտական կանոններով: Գիտության արդի պահանջները բավարարող տրամաբանությունը պիտի ծնունդ առներ գիտական նոր տվյալներից, որոնց հիմքում շնկած էր հասարակական պրակտիկան, և այդ նույն տեսանկյունից վերանայեր անցյալի ժառանգությունը, փրկեր կրոնական ու սխոլա-

տիկական գերությունից արիստոտելյան արա-
 մաբանության սացիոնալը ըսվանդակությունը, Գի-
 տական նոր մեթոդի և նոր գիտության ոգտն հա-
 մապատասխանող տրամաբանության ստեղծումը
 դառնում է նոր ժամանակների փիլիսոփայության
 և գիտության առաջնահերթ խնդիրը: Անգլիական
 մատերիալիզմի և փորձարկող գիտությունների
 նախահայր Թեկոնը ստեղծում է իր ինդուկտիվ
 տրամաբանությունը, որի մեջ իրենց պատշաճ տեղն
 են գտնում տրամաբանական աշնպիսի միջոցները,
 ինչպիսիք են գիտարկումը, համեմատությունը,
 վերլուծությունը, համադրությունը և այլն: Դեկար-
 տց հավատարիմ է մնում դեղուկտիվ տրամաբան-
 ության հիմունքներին; բայց մտցնում է դրանց
 մեջ նոր ուղի, մշակում է նոր կանոններ, որոնք
 սացիոնալիզմի դիրքերից գիտական հետազոտու-
 թյունների նոր ուղիներ են բացում: Դեկարտի մե-
 թողի հիմքում ընկած են մաթեմատիկայի նկրզ-
 բունքները և մաթեմատիկական ապացուցման
 եղանակը, որովհետև նու գտնում էր, որ մարդկա-
 յին իմացությանը մատչելի բոլոր ձուրքները
 նույնպիսի հաջորդական կապի մեջ են գտնվում
 միմյանց նկատմամբ, ինչպիսին գոյություն ունի
 մտահանգումների այն շղթայում, որոնց օգնու-
 թյամբ երկրաշափները հասնում են իրենց ամենա-
 դժվար ապացույցներին (տե՛ս էջ 63): Մտահան-
 գումների պատշաճ կարգի պահպանման դեպքում,
 նշում է այնուհետև Դեկարտը, ոչինչ այնքան հե-

ուր չի մնայ, որ մենք չհասնենք, և այնքան ծա-
 ծուկ, որ մենք չըացնահայտենք: Այստեղից երևում
 է, որ Դեկարտը ենիկով աշխարհի իմացության
 անխախտ սկզբունքից, իր մեթոդը ևս ծառայեց-
 նում է այդ իմացությանը:

Դեկարտը առաջադրում է գիտական հետազո-
 տության չորս հիմնական կանոն, որմեն ճշմարիտ
 համարել միայն այն գտառողությունները, որոնք
 մտքին ներկայանում են ամֆան պարզ ու հստակ,
 որ ոչ մի կասկածի տեղիք չեն արալիս: Եղթափարին
 ամեն մի խնդիր բաժանել այնքան մասերի, որքան
 հնարավոր է լավագույն լուծումն ապահովելու
 համար: Ակնել ամենահեշտ և պարզ առարկանե-
 րից և աստիճանաբար բարձրանալ մինչև ամենա-
 բարգերի ուսումնաայրությունը, առաջնորդվելով
 խստիվ կարգով: Թվարկումներ ու ընդհանուր
 տեսություններ կատարելիս հասնել լիակատար
 համոզման, որ ոչինչ բաց չի թողնված: Հետազո-
 տության պյա կանոնների հիմքում ևս ընկած է Դե-
 կարտի սացիոնալիզմը, ըստ որի միակ արժունա-
 հավատ գիտելիքը տալիս է հստակ միտքը, և
 միտքը հասնում է դրան ինտուիտիվ ճանապար-
 հով: Դեկարտի մեթոդը ևս անտեսում է պարակ-
 տիկայի, մարդկային գգայական-նյութական գոր-
 ծունեության գերը: Նրա համար խորթ է այն միտ-
 քը, որ տրամաբանական, մաթեմատիկական և
 այլ բնույթի աբստրակտ գրութներ կամ գաղա-
 փարներ իրենցից ներկայացնում են իրական օբ-

յիկտների, հատկությունների և հարաբերությունների արտացոլում մարդկային գիտակցության մեջ:

Բայց եթե Դեկարտը շհասավ այն մտքին, որ իմացության հիմքը կազմում է մարդկային պրակտիկան, այն պրոցեսը, որում մարդ վերափոխելով բնությունը, միաժամանակ զարգացնում ու ավելի ակտիվ է դարձնում իր գիտակցությունը, ապա պետք է ջնդգծել, որ նա խորապես գիտակցում էր արդ պրոցեսի մյուս կողմը, այն, որ մարդու գիտելիքները ինքնանպատակ չեն, այլ ունեն գործնական մեծ նշանակություն և որ, հետևաբար, գիտության անհրաժեշտ խնդիրներից մեկն այն մեթոդների և եղանակների մշակումն է, որոնք հնարավոր են դարձնում գիտելիքների նպատակահարմար և օգտակար կիրառությունը: Դեկարտը փիլիսոփայությունը ևս դիտում էր որպես պրակտիկ գիտություն, ուստի և գտնում էր, որ նաև պիտի արմատական փոփոխության ենթարկվի իր գործնական նշանակությունը, ի հայտ բերելու համար: Ենիկով այն բեղուն մտքից, որ յուրաքանչյուրի վեհագույն կոչումն է ուժերի ներածին շափով «օժանդակի բոլոր մարդկանց ընդհանուր բարիքին», Դեկարտը փիլիսոփայության դերը նույնպես գտնում է այն բանում, որ նա պիտի օգտակար գիտելիքներ տա մարդկանց, և բնավ չի կասկածում, որ «մտահայեցողական փիլիսոփայության փոխարեն կարելի է ստեղծել մի գործնական

փիլիսոփայություն, որի օգնությամբ իմանալով կրակի, չըի, օգի, ասաղերի, երկնքի և մեղ շրջապատող մյուս բոլոր մարմինների ուժն ու գործությունները այնքան պարզություն, որքան ծանոթ ենք մեր վարպետների բաղմազան արհեստներին, կարող կլինեինք նրանց հետ հալասար շափով օգտագործել և այդ ուժերը՝ դրանց հատուկ բոլոր կիրառություններով, և դառնալ, այսպիսով, բնության տերն ու տիրակալը» (էջ 124): Գործնական օգուտի պահանջը Դեկարտն առաջազրում էր բոլոր գիտություններին, ընդորում օգուտ բառը Դեկարտի շուրթերում ամենաին էլ չի արտահայտում ոչ նեղ անձնական շահը և ոչ էլ օրվա պահիտար պահանջը: Օրինակ, նա մաթեմատիկական գիտությունների մասին ասում է, որ նրանցում «կան նուրբ հայտնագործություններ, որոնք մեծապես կարող են ծառայել թե՛ հարցասիրությունը բավարարելուն, թե՛ արհեստները հեշտացնելուն և թե՛ մարդկանց աշխատանքը կրճատելուն» (էջ 44): Հիշենք, որ այս և նման տողերը գրված են 330 տարի սրանից առաջ՝ մի դարաշրջանում, երբ կապիտալը հրով ու սրով էր գրում իր պատմությունը և իր տիրապետությունը հաստատում մարդկանց արյան ու քրտինքի գնով: Մեծ մտածողն ու հումանիստը դարերի վրայից խոսում է մեր ժամանակակիցների հետ, այն սերնդի հետ, որ մաքառում է բովանդակալից ու հաճելի աշխատանքի հաստատման համար, աշխատանք, որի էական

պայմանը գիտության նվաճումներն են ու դրանց
զործադրումը:

Դեկարտի աշխարհայացքը դասակարգայնորեն
սահմանափակ էր և նա, իր իսկ բառերով ասած,
ավելի հակված էր հասարակական կյանքի թերու-
թյունները կրել, քան դրանք փոփոխելու նրա պահ-
պանողական հայացքները չեւկարելի բացատրել
ոչ նրա ազնվական ժամանով և ոչ էլ որևէ երկու-
ով հասարակական պրոգրեսի նկատմամբ, այլ
զով հասարակական ժամանակվա ֆրանսիայում դեռ-
ևս չկար այն ուժը, որն ընդունակ լիներ հասարա-
կական կյանքի մեջ արմատական փոփոխություն-
ներ մտցնելը Շատ դժվար է, — գրել է Դեկար-
տը: — Հասարակական «այդ վիթխարի կազմավո-
րումները բարձրացնել, երբ նրանք ընկած են, կամ
անգամ պահպանել, երբ սասանված են, իսկ նրանց
անկումը միշտ կործանարարէ» (Էջ 56): Բայց երբ
հասարակության մեջ առնականացան այն ուժերը,
որոնք կոչված էին սասանել ու կործանել հասա-
րակական հին կազմավորումները, զենց Դեկար-
տի ուսմունքի դրական բռվանդակության շարու-
թի ուսմունքի դրական բռվանդակության շարու-
թի ուսմունքի դրական բռվանդակությունը արմատապիս վե-
րափոխելու պահանջ դրին, ինչպես ինքը Դեկարտն
էր պահանջ դրել և իր կյանքը նվիրել գիտական ու
փիլիսոփայական մտքի բարեփոխությանը:

* * *

Դեկարտի «Քննախոսություն մեթոդի մասին»
աշխատության հայերեն թարգմանությունը համե-
մատված է ուսական վերջին հրատարակություն-
ների հետ (Р. Декарт, Избранные произведения, Госполитиздат, 1950, և Р. Декарт, Рассужде-
ние о методе с приложениями Диоптрика, Метеоры, Геометрия, Изд. АН СССР [Л.], 1953):

Դրի վերջում զետեղված ծանոթությունները
վերցրված են Դեկարտի «Ընտիր երկերի» ուսե-
րեն հիշյալ հրատարակությունից:

ՔՆՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԹՈԴԻ ՄԱՍԻՆ¹

ԲԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ԼԱՎ ՈՒՂԴՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԱԼՈՒ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՐՈՇԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Եթե այս քննախոսությունը միանգամից ընթերցելու համար շատ երկար թվա, ապա կարելի է այն բաժանել վեց մասի. առաջին մասում գտնվում են զանազան խորհրդագություններ գիտությունների լերաբերյալ, երկրորդում՝ Հեղինակի ուսումնասիրած մեթոդի գլխավոր կանոնները, երրորդում՝ բարոյականության մի քանի կանոններ, որ Հեղինակը Հանել է այդ մեթոդից. չորրորդում՝ այն փաստարկները, որոնցով նա պացուցում է իր մետաֆիզիկայի հիմքը կազմող աստծո և մարդկային հոգու դոյությունը. Հինգերորդում՝ ֆիզիկական հարցերի կարգը, որ նա ուսումնասիրել է, և մասնավորապես սրտի շարժման և բժշկականության պատկանող մի քանի դժվարությունների բացատրությունը, նաև այն տարբերությունը, որ կա մեր հոգու և կենդանիների հոգու մեջ և, վերջապես, Հեղինակը վերջին մասում՝ մատնա-

ԿԾՈՐԱԴԱՏՈՒՄՆԵՐԻ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

նշում է. այն, ինչը, նրա կարծիքով, անհրաժեշտ է
բնության հետազոտության մեջ ավելի, քան կա-
տարվել է մինչև այժմ, առաջ գնալու համար, ինչ-
պես նաև այս աշխատությունը գրելու շարժառիթ-
ները:

Խելքը աշխարհում ամենաարդարացի բաժան-
ված բանն է, որովհետև ամեն մարդ կարծում է,
թե ինքն այնքան է օժտված նրանով, որ անգամ
այնպիսիները, որոնք ուրիշ ամեն բանի մեջ խիստ
դժվարահաճ են, այստեղ սովորություն շնուն
ալլես՝ իրենց ունեցածից ավելին ցանկանալու
Անշուշտ, ճշմարտանման չի կարող լինել, թե այդ
հարցում բոլորն էլ մոլորդած են, ավելի շուտ, սա-
վկայում է, որ լավ դատելու և ճիշտը սխալից շո-
կելու կարողությունը՝ ինչ որ խսկապես խելք կամ
բանականություն է կոչվում — ի բնե Հավասար է
բոլոր մարդկանց մեջ։ Այդպիս էլ, մեր կարծիք-
ների այլազանությունը նրանից չէ, որ ոմանք ավե-
լի խելացի են քան ուրիշները, այլ միայն նրանից,
որ մենք ուզզում ենք մեր մտքերը տարբեր ճանա-
պարհներով և քննության ենք առնում ո՛չ միենույն
բաները։ Ըստ որում, բավական չէ, որ մարդու
միտքը լավ լինի, գլխավորը՝ նրա լավ գործածու-

թյունն է: Ամենամեծ մտքերն ընդունակ են ամենամեծ մոլովթյունների, ինչպես և ամենամեծ առաքինովթյունների, և շատ գանդաղ ֆալլողները, եթե հետևեն միշտ ուղիղ ճամփին, կարող են շատ ավելի առաջ գնալ, քան նրանք, որոնք վազում են և ուղիղ ճամփից հեռանում:

Ես ինքս երբեք հավակնություն չեմ ունեցել, թե իմ ոգին մի որևէ բանով ավելի կատարյալ է, քան սովորական մարդունը, և նույնիսկ հաճախ ես ցանկացել եմ տևնենալ մտքի նույնքան արագությունը՝ կամ նույնքան հստակ ու պարզ երևակացություն, կամ նույնքան ընդարձակ ու կենդանի հիշողություն, որքան շատ ուրիշները: Մրանցից գուրս ես չեմ կարող ցույց տալ որևէ այլ հատկություն, որ ծանայեր ոգու կատարելությանը, ինչ վերաբերում է բանականությանը կամ մտքին, ապա դա լինելով միակ բանը, որ մեղ մարդ է դարձնում և կենդանիներից տարբերում, ապա ես տվում եմ հավատալ, որ այն լիակատար շամփով հատուկ է յուրաքանչյուրին: Այստեղ պետք է հետևել այն ընդհանուր կարծիքին, որ հայտնել են փիլիսոփաները, թե ավելին ու պակասը պատհական հասկանականիների (*accidents*) մեջ են և ոչ բնավ միենույն տեսակի անհատների ձևերի² կամ բնույթի մեջ:

Բայց չեմ դժվարանում ասել, որ շատ հաճախ, ակսած երիտասարդությունից, ես գնացել եմ

այնպիսի ուղիներով, որոնք ինձ բերեցին այն խորհրդագածություններին և կանոններին, որոնց հիման վրա ես ինձ համար մի մեթոդ մշակեցի, որով ինձ թվում է, թե ես գտել եմ մի միջոց՝ իմ գիտելիքները աստիճանաբար ընդարձակելու, և բիշ-քիշ հասցնելու այն ամենաբարձր կետին, որին թույլ կարող են տալ համեմելու մտքիս միջակությունը և կյանքիս կարձատելությունը: Սյու մեթոդի օգնությամբ ես արդեն հասել եմ որոշակի արդյունքների, չնայած նրան, որ ինքս ինձ դատելիս ես միշտ ջառագություն, ամ ավելի շուտ հակվել դեպի զգուշակությունը: Փիլիսոփայի աշխով դիտելով շատ շատերի գործերն ու ձեռնարկումները, ես գրեթե ոչինչ չեմ գտնում դրանց, մեջ, որ ինձ ունայն և անօգուտ շթվար, բայց ես բարձրագույն բավականություն եմ զգում, երբ կարծում եմ, թե ճշմարտության որոնման մեջ որոշ առաջադիմություն եմ կատարել ու նման հույսեր եմ տածում ապագայի նկատմամբ ես, և համարձակում եմ կարծել, որ եթե մարդկային, զուտ մարդկային, զբաղմունքների մեջ կա մեկը, որ հատկապես լավ և կարևոր է, դա հենց իմ ընտրածն է:

Համենայն դեպս կարող է պատահել, որ ես սխալվում եմ և ոսկի ու աղամանդ եմ համարում այն, ինչ գուցե միայն պղինձ ու ապակի է: Ես գիտեմ, թե մենք ինչքան ենթակա ենք սխալվելու մեր վերաբերյալ և ինչքան նաև կասկածելի պիտի

լինեն մեզ Համար մեր բարեկամների դատողությունները, որ ի նպաստ մեզ են ասվում: Սակայն, ես հաճույքով պատրաստ եմ այս քննախոսության մեջ ցույց տալ այն ուղիները, որ բռնել եմ, և իմ կյանքն այստեղ ներկայացնել, ինչպես մի պատշերում³, որպեսզի ամեն մարդ կարողանա. ըստ այնմ դատել, և որպեսզի կարծիքներ լսելով ընդհանուր շշունքներից, ես սովորելու մի նոր առիթ ունենամ; ի լրացումն այն միջոցների, որոնցից ես օգտվում եմ սովորաբար:

Այսպես ուրեմն, ես մտադիր եմ այստեղ ոչ թե սովորեցնել մի մեթոդ, որին պետք է հետեւ ամեն մարդ՝ լավ զեկավարելու Համար իր բանականությունը, այլ միայն ցույց տալ, թե ինչ կերպ աշխատեցի ես իմ բանականությունը ղեկավարել: Ով փորձում է ուրիշներին խրատներ տալ, պետք է անշուշտ ինքն իրեն ավելի փորձառու Համարի, քան այն մարդիկ, որոնց նա խրատներ է տալիս, և նրա նվազագույն սխալը պարսավանդի արժանի կլինի: Բայց, ներկայացնելով այս գրվածքը իբրև մի պատմություն, կամ եթե կուվեք, իբրև մի առակ, որի մեջ այն օրինակներին առընթեր, որոնց կարելի կլինի հետեւ, կգտնվեն գուցե ուրիշ շատ օրինակներ, որոնց իրավացի կլիներ չհետևել, ևս հույս ունեմ, որ սա ոմանց օգտակար կլինի, առանց ոչ ոքի վնասակար լինելու, և որ բոլոր էլ գոհ պիտի լինեն իմ անկեղծությունից:

Մանկությունից սկսած սնվել եմ դպրություններով, և քանի որ ինձ վստահեցնում էին, թե դրանք կարող են միշոց լինել ձեռք բերելու կյանքի համար օգտակար՝ հստակ և վստահելի գիտելիքներ, այս ես շափազանց մեծ բաղձանք ունեի ուսումնասիրելու դրանք: Բայց հենց որ ուսման ամբողջ դասընթացն ավարտեցի և դրանից հետո, ինչպես կարգն է, ընդունվեցի գիտնականների շարքը, ես իմ կարծիքն ամբողջովին փոխեցի, որովհետև ես այն աստիճանի էի խրվել կասկածների և սխալների մեջ, որ թվում էր, թե իմ սովորելու միակ արդյունքն ավելի ու ավելի աճող համոզունքն էր այն բանում, որ ես ոչինչ չգիտեմ: Մինչդեռ ես սովորել էի Եվրոպացի ամենահոգակավոր դպրոցներից մեկում, և կարծում էի, որ եթե աշխարհի որևէ տեղայի գիտնականներ կան, այսպիսանք հենց այդտեղ պիտի լինեն: Ես այնտեղ սովորեցի այն ամենը, ինչ բոլորն են սովորում, և անգամ չբավարպելով մեզ ավանդված դիտություններով, ես պրատում էի ամենահետաքրքիր և ամենահագվագյուտ գիտությունների վերաբերյալ այն բոլոր գրիքերը, որոնք իմ ձեռքն էին ընկնում: Ընդամեն, ես ծանոթ էի այն կարծիքներին, որ իմ մասին ունեին ուրիշները, ու բնավ չեի տեսնում, որ ինձ իմ դասընկերներից պակաս համարեին, թեև դրանց մեջ կային այնպիսիները, որոնք կոչված էին մեր ուսուցիչների տեղը բռնելու եվ վերջապես ինձ թվում էր, թե մեր դարը

նույնքան ծաղկած է և լավ գլուխներ նույնքան շատ ունի, որքան նախկին որեւէ դար: Այս բոլորն ինձ թույլ էին տալիս՝ ինձանով գատել բոլոր ուրիշներին, և կարծել, թե աշխարհում չկա մի այնպիսի ուամունք ինչպիսին որ ինձ խոստացել էին առաջ:

Համենայն դեպս, ես շդադարեցի գնահատել այն վարժությունները, որոնցով զբաղվում են դպրոցներում: Ես գիտեի, որ այնտեղ ուսումնամիջող լեզուները անհրաժեշտ են հին գործերը հասկանալու համար. որ առակների աղնվությունը արթնացնում է ոգին. որ պատմության արժանահրշատակ գեղքերը վեհացնում են այն և որ պատմության խոհեմ ուսումնասիրությունը նպաստում է ճիշտ դատողության կազմակորմանը. որ լավ գործերի ընթերցանությունը կարծես զրույց է անցյալ դարերի ամենապատվավոր մարդկանց՝ այդ գործերի հեղինակների հետ, և ընդ որում՝ ուսյալ զրույց, ուր նրանք հայտնում են մեզ իրենց մտքերից լավագույնները միայն. որ արտասանությունը անզուգական զորություն և գեղեցկություն ունի. որ քանաստեղծությունը լեցուն է քնքությամբ և համայնք քաղցրությամբ. որ մաթեմատիկական գիտությունները որոնք մեծապես կարող են ծառայել թե՛ հարցամիրությունը բավարարելուն, թե՛ արհեստները հեշտացնելուն և թե մարդկանց աշխատանքը կրծատելուն. որ բարքերի վերաբերյալ

44

դրվածքները հույժ ուսանելի խրատներ և տուաքինության կոչեր են պարունակում. որ աստվածաբանությունը սովորեցնում է, թե ինչպես հասնել երկնային արքայությանը. որ փիլիսոփիայությունը միջոց է տալիս արժանահավատ կերպով խոսելու ամեն բանի մասին և նվազ գիտունների դարմանքը շարժելու. որ իրավաբանությունը, բժշկականությունը և մյուս գիտությունները պատկեր և հարստություն են բերում նրանց, որոնք դրանցով են զբաղվում. և որ, վերջապես, լավ կլիներ ուսումնասիրել գիտելիքի բոլոր ճյուղերը, անգամ նրանք, որոնք ամենից շատ են լիցուն նախապաշարումներով և կեղծություններով, որ պեսզի որոշենք նրանց իսկական արժեքը և զգուշանանք նրանց սիմաներից:

Բայց ես կարծում էի, թե արդեն շատ ժամանակ էի վատնել լեզուների և դեռ ավելին. էլ՝ հին գրքերի ընթերցանության վրա՝ նրանց պատմություններով և հորինվածքներով հանդերձ: Որովհետև իսուել ուրիշ զարերի մարդկանց հետ, թե համփորդել՝ համարյա թե նույն բանն է: Օգտակար է ծանոթանալ ուրիշ ժողովուրդների բարքերի հետ, որպեսզի ավելի առողջ դատենք մեր բարքերը և չկարծենք, թե ինչ որ մեր տարագին հաշեկառակ է՝ ծիծաղելի է և բանականության հակառակ, ինչպես անում են սովորաբար նրանք, որոնք ոչինչ չեն տեսել: Բայց երբ մարդ շափալանց շատ ժամանակ է վատնում. համփորդելու վրա,

45

վերջի վերջու դառնում է օտարական իր երկրի մեջ,
իսկ երբ մարդ չափազանց շատ է հետաքրքրվում
անցած դարերում կատարված դեպքերով, սովորաբար
մնում է շատ անիրազեկ իր դարձում կատարվող դեպքերի նկատմամբ: Բացի դրանից,
հորինված բաները հավատ են ներշնչում այնպիսի
սի դեպքերի հնարավորության մասին, որոնք բնուլուվին հավանական չեն⁴, եվ ամենաստույգ պատմություններն անգամ, եթե դրանք դեպքերի նշանակությունը չեն աղավաղում կամ չեն չափազանցնում ընթերցանությունն ավելի հետաքրքրացարժ գարձնելու համար, ապա գրեթե միշտ քայլ են թողնում ամենաստորև նվազ նշանավոր հանգամանքները, որուվ մնացյալը չի երկում այնպես, ինչպես իրականում կա: Ուստի, նրանք, որոնք իրենց վարքն ու բարքը կարգավորում են դրանցից քաղած օրինակներով, կարող են ընկնել մեր վեպերի ասպետների արտառողությունների մեջ և հղանալ ծրագրեր, որոնք իրենց ուժերից վեր են:

Ես խիստ հարգում էի ճարտասանությունը և բանաստեղծության սիրահար էի: Բայց ենթադրում էի, որ թե մեկը և թե մյուսը ավելի շուտ մտքի ձիրքեր են, քան թե ուսման արգասիք: Իսկ այն մարդիկ, որոնք ուժեղ դատողականություն ունեն, և ամենալավ կերպով մարտում են իրենց մտքերը՝ դրանք պարզ և հասկանալի դարձնելու համար, միշտ ամենից ավելի հաջող կարող են համոզել ուրիշներին այն բանում, ինչ իրենք

առաջարկում են, եթե անգամ նրանք խոսելիս լինեին միայն ներքին բրետոնյան բարբառով և ճարտասանություն երբեք սովորած չլինեին: Իսկ այն մարդիկ, որոնք, շատ գեղեցիկ հղացումներ, ունեն և կարողանում են դրանք արտահայտել առավել հաճելի ու քննուզ ձևերով, չեն դադարի լավացույն բանաստեղծներ լինելուց, անգամ եթե նրանց անծանոթ լիներ բանաստեղծական արգեստու:

Ես շատ էի սիրում մանավանդ մաթեմատիկան՝ իր փաստարկների ստուգության և ակնբախության պատճառով: Բայց ես գեր չեմ պարզել ինձ համար նրա ճշմարիտ գործածությունը և կարծելով, թե նա ծառայում է միայն մեխանիկական արհեստներին, ես զարմանում էի, որ ավելի վեհ բան չի կառուցվել նրա այգքան պինդ ու հաստատուն հիմքերի վրա: Մինչդեռ, ընդհակառակն, չին հեթանունիրի գրվածքները, որոնք քննարկում են բարքերը, ես համեմատում էի հոյակապ և վեհափառ պալատների հետ, որոնք շինված էին միայն ալազի ու կավի վրա: Նրանք շատ բարձր են գնահատում առաքինությունները և գրանք ամեն բանից ավելի մեծ հարգանքի արժան համարում, բայց նրանք մեզ բավարար շափով չեն սովորեցնում դրանց իմացությունը և, հաճախ այն, ինչոր նրանք անվանում են այնքան գեղեցիկ մի անունով, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ անմտություն կամ գոռողություն, հուսահատություն կամ ծանր ոճրագործություն:

Ես ակնածում էի մեր աստվածաբանությունը
և ոչ մեկից ավելի պակաս հույս չունեի երկնային
արքայությանն արժանանալ: Բայց հաստատավիս
իմանալով, որ նրա ճանապարհը բաց է թե ամե-
նատգետների, և թե ամենագիտունների առջև, և
որ հայտնությամբ ձեռք բերած ճշմարտու-
թյունները, որոնք մեղ այնտեղ են առաջնորդում,
մեր մասհասությունից վեր են, ուստի ես չհա-
մարձակվեցի դրանք՝ դարձնել իմ թույլ գատողու-
թյան առարկան և ենթադրեցի, թե պետք է երկնքի
արտակարգ աշակցությունն ունենալ և լինել ավե-
լին, քան մարդը՝ հաջողությամբ դրանց քննությու-
նը կատարելու համար:

Փիլիսոփայության մասին ես կասեմ միայն
այն, որ նկատելով, թե ինչպես նա արդեն բազում
դարերի ընթացքում մշակման է ենթարկվում ամե-
նապականավոր մտածողների կողմից և այսուհան-
գերձ նրանում մինչև այժմ չկա ոչ մի դրույթ, որը
վիճելու և, հետևաբար, կասկածելու տեղիք չտար,
— ես բնավլ այնքան մեծ կարծիք չունեցա իմ մա-
սին, որ հույս դնեի խնդիրն ուրիշներից ավելի լավ-
լուծելու Նկատի առնելով, թե միննույն նյութի մա-
սին ինչքան տարբեր կարծիքներ կարող են լինել,
որոնք պաշտպանվում են գիտում մարդկանց կող-
մից, սակայն այդ կարծիքներից երբեք մեկից
ավելին չի գտնվի, որ ճշմարդու լինի, — ուստի ես
սխալ հայտարարեցի գրեթե ամեն բան, որ միայն
ճշմարտանման էր:

Իսկ մյուս գիտությունների վերաբերմամբ, որ-
պանով որ նրանք իրենց սկզբունքները փոխ են
առնում փիլիսոփայությունից, ես կարծում էի, որ
ոչ մի հաստատում բան չի կարելի կառուցել այդ-
քան թույլ հիմունքների վրա: Ոչ պատիվը, ոչ էլ
շահը, որ դրանք խոստանում էին, բավական չէին
ինձ գրգելու ուսումնասիրել այդ գիտությունները,
որովհետև, փառք աստուծո, ես այնպիսի պայման-
թյունն արհեստ դարձնել իմ վիճակը բարելավելու
համար, թեև ես իմ սովորությունը չէի դարձ-
նուածնայնիվ շատ քիչ ցանկալի էի համարում
այն, ինչ որ միայն կեղծիքով կարող էի հուսալ
ձեռք բերել, իսկ ինչ վերաբերում է կեղծ ուս-
ունքներին, ապա ես արդեն բավականաշափ գի-
տելու և, հետևաբար, կասկածելու տեղիք չտար,
որպեսզի ենթակա Ախնեմ խարվելու ոչ ալքիմիկո-
թյուններից, ոչ մոգի խարեւալություններից՝ և ոչ
ձեռնածություններից ու պարծենկոտությունից
բոլոր նրանց, որոնք արհեստ են դարձրել ձեաց-
նել, թե ավելին գիտեն, քան իսկանես գիտեն:

բող է գտնվել իմ իսկ մեջ, կամ թե աշխարհի
 մեծ գրքում. և օգոստոբռեցի իմ երիտասարդու-
 թյան մնացած մասը ճամփորդելու համար, տհո-
 նելու պալատներ և բանակներ, շփվելու զանազան
 նավորության և դիրքի մարդկանց հետ, հավա-
 րելու զանազան փորձառություններ, ինքս ինձ
 քելու զանազան փորձառությունների մեջ
 փորձելու բախտի բերած պատահմունքների մեջ
 և ամեն տեղ ինձ պատահած յարագաների վրա
 խորհելու այնպես որ գրանից մի օգուտ կարո-
 խորհելու այնպես որ գրանից մի օգուտ կարո-
 խորհելու այն դատողությունների կարող եմ հան-
 ցատ ավելի ճշմարտությունների մեջ, որ անում է
 զիպել այն դատողությունների մեջ, որ անում է
 ամեն մարդ իրեն շահագրգոռ իրերի վերաբեր-
 յալ, և որոնք կարող են խսկույն և նրա համար
 պատիժ դառնալ, եթե նա սխալ է դատել, քան իր
 պատիժ նստած ուսցալի անպտուղ մտահայե-
 խցիկում նստած ուսցալի անպտուղ մտահայե-
 ցումների մեջ, որոնք նրան այլ հետեւանքի շեն
 դատումների մեջ, որոնք նրան այլ հետեւանքի շեն
 ավելի է, որքան այդ մտահայեցումները հեռու են
 առողջ դատողությունից, քանի որ նա շատ մեծ
 սրամտություն և ճարտարություն պիտի գործա-
 րելու գրանց ճշմարտանման զարձնելու համար իսկ
 ես միշտ ունեցել եմ մի վերին աստիճանի մեծ
 այս կյանքում վստահությամբ քայլեմ:
 Ճիշտ է, երբ ուրիշ մարդկանց բարքերն էի մի-
 այն ուսումնասիրում, ես ոչ մի վստահելի բան չեի

գտնում և այնուհետ էլ համարյա նույնքան այլու-
 զանություն էի տեսնում, որքան առաջ՝ փիլիսո-
 փաների կարծիքների մեջ, Այնպես որ ամենամեծ
 օգուտը, որ ես դրանից կարողացա քաղել, այն
 եղավ, որ սղվորեցի հատուկ հավատ շտածել այն
 ամենի նկատմամբ, ինչ որ ինձ համոզեցուցիչ էր
 դարձնում միայն օրինակն ու սովորությունը, քա-
 նի որ տեսնում էի շատ բաներ, որոնք մեզ խիստ
 արտապոց և ծիծաղելի են թվում, և որոնք, սա-
 կայն, չեն զադարում ուրիշ մեծ ժողովուրդների
 մուտ ընդհանուր ընդունելություն և հավանություն
 գտնելուց: Այսպես ահա, ես կամաց-կամաց
 զատկեցի շատ սխալներից, որոնք կարող են
 մթագնել բնական լույսը և մեզ պակաս ընդունակ
 դարձնել լսելու բանականության ձախութեաց
 աշխարհի գիրքն ուսումնասիրելու համար մի շարք
 տարիներ գործադրելով և աշխատելով զանազան
 փորձառություններ ձեռք բերել, ես մի օր որոշեցի
 ուսումնասիրել ինքս ինձ և իմ մտքի բոլոր ուժերը
 գործադրել իմ հետեւելիք ուղին ընտրելու համար:
 Ինձ թվում է, որ դա ինձ հաջողվեց շատ ավելի
 լավ, քան եթե հեռացած Անհի երեք ոչ իմ երկ-
 րից, ոչ էլ իմ դրքերից:

ՄԵԹՈՌԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Այդ ժամանակ ևս Գերմանիայում էի, ուր ինձ բերել էր պատերազմը, որ մինչև այժմ դեռ չի վերցացել Կայսեր թագաղլությունից հետո, բանակ վերադառնալիս արդեն ձմեռն սկսում էր, և իս հարկադրված էի մնալու բանակատեղում, ուր ոչ մի հետաքրի խոսակից չգտնելով և, բարերախտաբար, շունենալով խանգարիչ Հօգսեր կամ ցանկություններ՝ ամբողջ օրը միայնակ փակվում էի վառարանին և լրիվ պատեհություն ունեի իմ մտքերով դրաղվելուն իմ մտքերը, ամենից առաջ, կանգ առան հատկապես այն բանի վրա, որ առաջ, կանգ առան հատկապես այն բանի վրա, որ շատ մասերից է կազմված և տարբեր վարպետների ձեռքով է կատարված, այնքան կատարելություն չունի, որքան այն գործը, որի վրա միայն մեկն է աշխատել. Այսպես, մենք տեսնում ենք, որ սովորաբար շատ ավելի գեղեցիկ և ճաշակով են լինում այն շենքերը, որ ձեռնարկել ու վերջացրել է մի ճարտարապետ մի-

այն, քան այնպիսիները, որոնց վերակառուցման վրա աշխատել են շատերը, օգտագործելով այլ նպատակների հատկացված հին կառուցվածքների պատերը, Այսպես, այն հին քաղաքները, որոնք սկզբում ոչ մեծ ավաններ էին և ժամանակի ընթացքում մեծ քաղաքներ են դարձել, սովորաբար ավելի վատ են կարգավորված այն նոր քաղաքների համեմատությամբ, որ կառուցված են որևէ հարթավայրում մի ճարտարապետի մտահղացման համաձայն, և թեև հին քաղաքների շենքերը առանձին-առանձին վերցրած հաճախ ավելի արվեստ ունեն քան ուրիշ քաղաքների շենքերը, այսուհետեւ, եթե աշքի առաջ ունենանք դրանց ամբողջ կարգավորությունը — այստեղ մի մեծ, այնտեղ մի փոքր տուն, որոնք ծուռ և անհամաշափ են դարձնում փողոցները, — այն ժամանակ այդ կարգավորությունը ավելի շուտ կույր բախտին պիտի վերագրենք, քան բանականությամբ օժտված մարդկանց կամքին; Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ ամեն ժամանակ էլ որոշ պաշտոնյաներ են եղել, որոնք պարտականություն են ունեցել հսկելու, որ մասնավոր տները շինվեն քաղաքի գեղեցկությունը պահպանելու գիտավորությամբ, ապա գժվար չէ տեսնել, թե ինչքան դժվար է որևէ կատարյալ բան ստեղծել; Երբ մարդ գործ ունի միայն ուրիշների ստեղծածի հետ, Այսպես էլ ևս հանգա այն պատկերացմանը, թե այն ժողովուրդները, որոնք նախկին կիսավայրենի վիճակ-

կից քաղաքակրթվել են կամաց-կամաց և օրենք-
 ներ են ստեղծել իրենց համար այն ժամանակ մի-
 այն, եթե ոճիրներից և վեճերից ծագած աղետները
 նրանց ստիպել են, — ընդհանրապես այնքան լավ
 օրենքներ չունեն, որքան այն ժողովուրիվները, ո-
 րոնք իրենց համատեղ կյանքի հենց սկզբից խո-
 չեմ օրենսդրի սահմանադրությանն են ենթարկվել
 նմանապես ակներե է, որ այն ճշմարիտ կրոնա-
 պետությունը, որի պատվիրանները տրված են
 իրեն՝ աստծո կողմից, պետք է անհամեմատ ավե-
 լի բարեկարգ լինի, քան բոլոր մյուսները թայց,
 որպեսզի զուտ մարդկային գործերից խոսենք, ևս
 կարծում եմ, որ եթե Սպարտան ժամանակին շատ
 ծաղկած է եղել, պատճառն այն չե, որ նրա բոլոր
 օրենքները առանձին-առանձին շատ լավ են եղել, —
 որովհետև զրանցից շատերը տարօրինակ էին և
 նույնիսկ լավ բարեկրին հակառակ, — ավելի շուտ
 պատճառն այն էր, որ դրանք կազմված լինելով
 միայն մեկ մարդու կողմից, բոլորն էլ ուղղված էին
 միևնույն նպատակին, նմանապես ևս եկա այն
 մտքին, որ գորքերի մեջ պարփակված գիտություն-
 ները, գոնե այն գիտությունները, որոնց հիմունք-
 ները միայն հավանական են և զուրկ ապացուց-
 ներից, գիտություններ, որոնք կազմվուրիվել և
 զարգացել են աստիճանաբար՝ տարբեր մարդկանց
 հայացքներից, — այնքան մոտ չեն կանգնած
 ճշմարտությանը, որքան այն պարզ գատուղություն-
 ները, որ բնականորեն անում է տառվզ գատուղու-

թյան տեր մի մարդ իրեն ներկայացող որևէ բանի
 մասին:

Ես մտածում էի նաև, թե քանի որ մենք բոլորս
 էլ տարիքավոր մարդ լինելուց առաջ երեխաներ
 ենք եղել և երկար ժամանակ ենթարկվել ենք մեր
 հակումներին և մեր գաստիարակներին, որոնք հա-
 ճախ մեկը մյուսին ներհակ են եղել — թիրես, թի՛
 առաջինները, և թի՛ մյուսները միշտ լավագույն
 խորհուրդը չեն տվել մեզ, — ապա համարյա ան-
 հնարին է, որ մեր գատուղությունները այնքան ան-
 բասիր և հաստատուն լինեն, որքան կարող էին լի-
 նել, եթե մենք հենց մեր ծննդյան օրից սկսած կա-
 տարելապես տեր լինեինք մեր բանականությանը
 և միշտ էլ նրանով միայն ղեկավարվեինք:

Ճիշտ է, ոչ ոքի մաքով չի անցնում՝ քաղաքի
 բոլոր տները քանդել սսոկ այն դիտավորությամբ,
 որ փողոցները վերաշինվեն՝ ուրիշ ձեռվ և
 գեղեցիացվեն, թայց պատահում է, որ ոմանք
 քանդում են իրենց տները ավելի լավ կառուցելու
 նպատակով, իսկ երբեմն էլ ստիպված են այդպես
 անել, եթե տները փլշելու վատանդի տակ են, կամ
 չիմքերն այնքան էլ ամուր չեն: Ճիշտ այսպիս էլ
 ես համոզվեցի, որ երբեք խելացի բան չէր լինել,
 եթե մի առանձին մարդ, կամենալով բարենորոգել
 պետությունը, փոխի նրա մեջ հիմքից սկսած ամեն
 բան, և այն վերականգնելու համար ամեն ինչ տակ-
 նումրա անի, կամ նման ձևով բարեկոխում կա-
 տարի գիտությունների ամբողջության և դպրոց-

ներում կիրառվող դասավանդման կարգի մեջ:
 թայց ինչ վերաբերում էր իմ սեփական հայացք-
 ներին, որոնց ես մինչ այդ սրտանց որդեգրել էի,
 ես կարծում էի, թե ավելի լավ բան չէի կարող
 անել, քան մեկ ընդմիշտ նրանցից հրաժարվել որ-
 պեսզի հետո նրանց տեղը ուրիշ ավելի լավերը
 դնեմ կամ նույնիսկ նախկինները վերընդունեմ,
 եթե սրանք բռնեն իրենց քննությունը բանականու-
 թյան առջև: Հաստատապես համոզված էի, որ
 դրանով ձեռք կբերեմ ավելի պարզ հայացք՝ իմ
 կյանքի ուղղությունը որոշելուք համար, թայց ոչ մի
 հաջողություն չէի ունենա, եթե շարունակեի կյանքս
 հին հիմունքների վրա կառուցել և հիմնվել այն
 սկզբունքների վրա միայն, որոնք ես յուրացրել էի
 երիտասարդ ժամանակ, առանց նրանց ճշմար-
 տությունը երբեկցե ստուգած լինելու: Որովհետև
 սրանով թեև ես զանազան դժվարություններ էի
 կանխատեսում, թայց համենայն դեպս դրանք
 բնավ անհաղթահարելի չէին և ոչ էլ համեմատել
 կարելի էր այնպիսի դժվարությունների հետ, որոնք
 հանդիպում են ամենասանշան հասարակական
 վերանորոգությունների դեպքում: Շատ դժվար է
 այդ վիթխարի կազմավորումները բարձրացնել,
 երբ նրանք ընկած են, կամ անգամ պահպանել,
 երբ սասանված են, իսկ նրանց անկումը միշտ
 կործանարար է, ինչ վերաբերում է դրանց անկա-
 տարելություններին—իսկ նրանց մեջ եղած տար-
 բերությունները բավարար շափով ապացուցում են

դրանց առկայությունը,—ապա և դրանք անկաս-
 կած, հետզհետե մեղմանում են գործածության
 շնորհիվ, դրանցից շատերը նույնիսկ վերանում
 կամ ուղղվում են գործածության ընթացքում, ինչ
 որ ամենայն խոհեմությամբ հարավոր չէր առա-
 ջուց կանխատեսել, եվ վերջապես, մի անգամ
 վարժվելուց հետո՝ այդ թերություններն ավելի
 տանելի են, քան նրանց փոփոխելու: Դա շատ
 նման է մեծ ճանապարհներին, որոնք պատվում
 են լեռների մեջ, թայց հետզհետե երթեկության
 պատճառով այնքան հարթ ու հարմար են դառ-
 նում, որ շատ ավելի լավ է այդ ուղին բռնել, քան
 թե մագլցել ժայռերն ի վեր ու անդունդների խորքն
 իջնել՝ կարճ ճանապարհ գտնելու համար:

Ահա թե ինչու ես ոչ մի կերպ՝ քաջալերել չեմ
 կարող այն թեթևամիտ և անհանգիստ մարդկանց,
 որոնք ոչ իրենց ծնունդով, ոչ էլ իրենց
 կարողությամբ կոշշված չեն հասարակական գոր-
 ծերը զեկավարելու, սակայն շարունակ նորանոր
 բարեփոխությունների մասին երազելուց չեն դա-
 դարում: Եվ եթե ես դիտենայի, թե այս գրվածքի
 մեջ նվազագույն բան իսկ կա, որով ինձ կարողա-
 նալին կասկածել նմանօրինակ անհեթեթության
 համար, ապա ես ոչ մի գնուվ շպիտի հանդուրժեի.
 սրա հրատարակությունը: Իմ մտադրությունը
 երբեք ավելին չի եղել, քան թե ձգտել սեփական
 ժարքերը բարեփոխել և կանգնել մի հողի վրա: որ

ամբողջովին ինձ է պատկանում: Իսկ եթե իմ
 գործն ինձ դուք է եկել այն աստիճան, որ նրա
 նմուշները ես ձեզ ցուց եմ տալիս, դու բնավ նրա
 համար չե, որ ես որևէ մարդու խորհուրդ եմ տա-
 լիս դրան հետեւ լու: Նրանք, որոնց աստված օժտել
 է ավելի հարաւատ շնորհներով, կարող են, իհարկե,
 ավելի վիճ մտադրություններ ունենալ. բայց ես
 խիստ վախենում եմ, որ իմ ձեռնարկումն իսկ վե-
 րին աստիճանի դժվար լինի և շատ քշերն ուղենան
 իմ օրինակին հետեւ իր համոզմունքի մեջ նստած
 բոլոր կանխակալ հայացքները դիմ շարտելու
 միակ որոշումն իսկ մի այնպիսի օրինակ չե, որին
 ամեն մարդ պետք է հետեւ: Երկու տեսակ մարդիկ
 կան աշխարհում, որոնց համար բնավ պատշաճ
 օրինակ չե իմ կատարածը: Դրանք նաև, այն
 մարդիկ են, որոնք շատ մեծ կարծիք տնին իրենց
 ընդունակությունների մասին. դրանք չեն կարող
 հապճեպ դատողություններ անելուց խուսափել, ոչ
 էլ բավական համբերություն ցուցաբերել իրենց
 մտքերը հիմնավոր կերպով զարգացնելու համար:
 Այդ պատճառով էլ ճշմարիտ համարված սկզբունք-
 ների մեջ մի անգամ կասկածելուց և արորված
 համփից դուրս գալուց հետո նրանք երբեք
 շպիտի կարողանան ուղիղ արահետ գտնել և
 իրենց ամբողջ կյանքում մոլորված պիտի մնան:
 • Երկրորդ տեսակին են պատկանում նրանք, որոնք
 բավական խելոք են կամ համեստ հասկանալու
 համար, թե իրենք ավելի քիչ են ընդունակ չուկելու

ճշմարիտը սխալից, քան ուրիշները, որոնցից
 իրենք սպասել կարող էին, ուսափ և սրանք պիտք
 է ավելի շուտ հայացքներ որդեգրեն, քան իմքնու-
 րույն կերպով ավելի լավերը որոնեն:

Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա ես, անշուշտ, այս
 վերջինների շարքումը կլինեի, եթե միշտ միայն
 մի ուսուցիչ ունեցած լինեի և գաղափար չունենա-
 յի կարծիքների այն բազմազանության մասին, որ
 մշտապես եղել է ամենագիտուն մարդկանց մեջ:
 Բայց ես գեռ գպրոցում յուրացրի, թե անկարելի
 է երևակայի այնքան արտառոց և անհավանական
 չի բան, որ առաջ շիներ փիլիսոփաներից մեկը
 կամ մյուսը Այնուհետև, համփորդելիս ես նկա-
 տեցի, որ բոլոր նրանք, որոնք ունեն մեր մտքերին
 հակառակ մտքեր, այդ հիման վրա ամենակին էլ
 առանց այլի այլություն բարբարոսներ կամ վայրե-
 նիներ չեն. դրանցից ոմանք օժտված են նույնքան
 և գուցե ավելի բանականությամբ, քան մենք: Ես
 նկատեցի նաև, որ միկնույն մարդը, միենույն
 իսելքով հանդերձ, դաստիարակված լինելով իր
 մանկությունից ֆրանսիացիների կամ գերմանա-
 ցիների մեջ, ինչքան տարբեր կդառնալու եթե ապ-
 րած լիներ միշտ շինացիների կամ մարդակերների
 մեջ, նույնը կարելի է ասել և շատ շնչին բաների:
 օրինակ, մեր հագուստների նորաձեռնությունների
 վերաբերմամբ, միենույն բանը, որ մեզ հաճելի
 էր տասը տարի առաջ, և տասը տարուց հետո էլ
 գուցե մեզ հաճելի լինի, այժմ ինչքան արտառոց

և ծիծաղելի է թվում. այնպես որ ավելի շուտ սովորությունը և օրինակն է, որ մեզ համոզում են, քան թե որևէ ստուգգ-գիտելիք, և ձայների մեծամասնությունը նման հարցերի մեջ, ուր ճշմարտություն գտնելը այնքան էլ հեշտ բան չէ, ամենից քիչ վճռական. դեռ կարող է խաղալ, բայ որում, շատ հավանական է, որ մի մարդ մենակ կարողանա գտնել ճշմարտությունը, քան մի ամբողջ ժողովուրդ. Արդ, չկարողանալով մի մարդ գտնել, որի հայացքներն ինձ այնքան արժեքավոր թվան, որ ես դրանց որդեգրեի և ուրիշների հայացքներից գերադասեի, ուստի ասես ինքս ստիպված եղա դառնալու իմ իսկ զեկավարը:

Բայց նման այն մարդում, որ խարխափում է մենակ և խավարի մեջ, ես որոշեցի այնքան դանդաղորեն քայլել և ամեն բանի մեջ այնքան շրջանայիցություն ցուցաբերել, որ եթե շատ քիչ առաջ գնամ, գոնե վստահ լինեմ, թե չեմ ընկնելու ես բնավ չեի ուզում նաև սկսել նրանից, որ գեն շաբարեմ այն բոլոր կարծիքները, որ նախապես, առանց սեփական բանականության օժանդակության արձատավորվել էին իմ մեջ, մինչև բավականաշափ ժամանակ շհատկացնեի իմ ձեռնարկած աշխատանքի պլանը կազմելուն և գտնելու ճշմարիտ մեթոդ՝ այն ամենի իմացությանը հասնելու համար, որին ընդունակ է իմ միտքը:

Դեռ երիտասարդ ժամանակս ուսումնասիրել էի փիլիսոփայության ճյուղերից՝ տրամաբա-

նությունը և մաթեմատիկայից՝ երկրաչափական վերլուծությունն ու հանրահաշվվը, երեք արվեստներ կամ գիտություններ, որոնք թվում է թի պիտի նպաստեին իմ. մտադրության իրականացմանը: Բայց լուրջ քննության ենթարկելով դրանք՝ ես նկատեցի, որ տրամաբանության մեջ նրա սիլոգիզմները և գրեթե մյուս բոլոր կանոնները ավելի շատ ծառայում են ուրիշներին բացատրելու արն, ինչ որ մենք արդեն գիտենք, կամ թե լուզուանի՛ արվեստի նման անկատ զատողություններ աներու այն ամենի մասին, ինչ որ չգիտես, փոխանակ ուսումնասիրելու գատողության առարկան, թեև տրամաբանությունը իսկապես շատ ճշմարիտ և շատ լավ կանոններ է պարունակում, բայց դրանց խառնված են նաև այնքան ավելորդ, նույնիսկ ուղղակի վնասակար բաններ, որ դրանց անշատումը համարյա նույնքան ոժվար, է, որքան մի անտաշ մարմարե զանգվածից Դիանա՞ կամ Մինհրվա գուրս բերել, ինչ վերաբերում է հների վերլուծությանը և նոր ժամանակվա հանրահաշվին, ապա բացի նրանից, որ դրանք տարածվում են միայն բոլորովին վերացական առարկաների վրա և, բայ երկութիւն, գործնական ոչ մի նշանակություն չունեն, վերլուծությունն այնքան կաշկանդված է ֆիգուրների քննարկմամբ, որ չի կարող մարգել միոքը՝ ուժեղ կերպով չոգնեցնելով երեվակայությունը, իսկ հանրահաշիվը այնքան է ստրկացել տարբեր կանոնների և նշանների հան-

գեպ, որ նա ավելի շուտ մի մթին և խառնակ ար-
վեստ է թվում, որ կաշկանդում է միտքը, փոխա-
նակ այն կազմակերպող և բուսավորող մի գի-
տություն լինելու Ահա թե ինչու ևս հարկ համա-
րեցի փնտրել մի ուրիշ մեթոդ, որը այդ երեքի
առավելություններն ունենալով՝ հանդերձ, դերձ
լիներ նրանց թերություններից հնչպես օրենքների
առաջարկությունը հաճախ արատների արդարացմանն
է ծառայում, այնպես որ մի պետությունն շատ
ավելի կանոնավոր է, երբ քիչ օրենքներ ունի,
որոնք սակայն խստիվ պահպանվում են, — այնպես
էլ, այն բազմաթիվ կանոնների փոխարեն, որոնք
կազմում են տրամաբանությունը, ես բավական
համարեցի հետեւյալ շնոր կանոնները, միան թէ
հաստատ որոշում ընդունելով, որ զրանք մշտա-
պես պահպանեմ, առանց որևէ շեղման:

Առաջին, երբեք ճշմարիտ շհամարել ոչ մի բան,
եթե բոլորովին վստահ և պարզ Աինի ինձ համար,
թե դա իսկապես ճշմարիտ է, այսինքն՝ ուշի ուշով
խուսափել թե շտապողականությունից և թե կան-
խակալությունից ու իմ դատողությունների մեջ
ընդունել բացառապես միայն այն, ինչ որ իմ
մտքին կներկայանա այնքան հստակ ու պարզ, որ
բացարձակապես ոչ մի առիթ շունենամ կասկածի
տակ գելու:

Երկրորդ, յուրաքանչյուր դժվարին խնդիր, որ
պիտի քննարկեմ, բաժանեմ այնքան մասերի,

որքան պետք է զրա լույսագույն լուծումը հնարյա-
վոր դարձնելու համար:

Երրորդ, զեկավարել մտքերիս լոնթացքը, սկսել
ամենապարզ և ամենահեշտ ճանաշելի առարկա-
ներից և հետզհետե, աստիճանաբար, բարձրա-
նալ մինչև ամենադժվար և ամենաբարդ առար-
կաների իմացությունը՝ կարգ ենթադրելով մինչև
անգամ այնպիսի առարկաների մեջ, որոնք բնա-
կանորեն իրար չեն հաջորդում:

Եվ վերջինը. այնքան լրիվ թվարկումներ¹⁰ և այն-
քան ընդհանուր տեսություններ կատարել, որ կա-
տարելապես վստահ լինեմ, թե ոչ մի բան բաց
չի թողնված:

Ամենապարզ և ամենամատչելի մտահանգում-
ների, այն երկար շղթաները, որոնց օգնությամբ
երկրաշափները հասնում են իրենց ամենադժվար
ապացուցներին, ինձ առիթ տվին ենթադրելու, թե
մարդկային իմացությանը մատչելի բոլոր առար-
կաները միևնույն ձևով հաջորդական կապակցու-
թյան մեջ են գտնվում իրար հետ: Եվ եթե միայն
մենք ոչ մի սխալ բան ճշմարիտի տեղ ընդունենք
և մշտապես պահպանենք մտահանգումների պատ-
շաճ կարգը, այն ժամանակ ոչ մի բան մեղանից
այնքան հեռու չի մնա, որին մենք վերջ ի վերջո
համար շկարողանայինք; և այնպես ժամանակած չի
լինի, որ մենք լրացահայտենք: Ու ինձ համար
դժվար չէր տեսնել, թե որտեղից պիտի սկսվի իմ
ուսումնասիրությունը, որովհետեւ գիտեի արդեն,

որ իմացության սկիզբը կաղմում են ամենապարզ
և ամենահեշտ բաները։ Արդ, նկատի առնելով, որ
մինչև այժմ գիտությունների մեջ ճշմարտության
բոլոր որոնտղներից միայն մաթեմատիկոսներին
է հաջողվել գտնելու որոշ ապացույցներ, այսինքն՝
ստույգ և ակնբախ փաստարկներ, ինձ համար
անկասկածելի դարձավ, որ ես էլ պիտի սկսիմ
նրանից, ինչ հետազոտել են նրանք, թեև դրանից
ես ուրիշ այլ օգուտ չեի սպասում, քան այն, որ
երանք կիրարժեն իմ միաբը՝ լինկալելու ճշմարտու-
թյունը և խուսափելու կեղծ գտառողություններից։
Սակայն ես շմառպեցի ուսումնասիրել այն բո-
լոր մասնավոր գիտությունները, որոնք սովորա-
բար կոչվում են մաթեմատիկա։ Ես նկատեցի, որ
թեև դրանց առարկաները տարբեր են, այդուհան-
դեռ, դրանք բոլորն էլ իրար հետ համաձայնում
են այն տեսակետից, որ հետազոտում են միայն
առարկաների մեջ հանդիպող զանազան հարաբե-
րությունները կամ համեմատությունները, ուստի
և որոշեցի, որ ավելի լավ էր հետազոտել այդ հա-
րաբերություններն ընդհանուր առմամբ և փնտրել
դրանք ույնպիսի առարկաների մեջ, որոնք կհեշ-
տացնեին դրանց իմացությունը, առանց, սակայն,
այդ առարկաներով այնպես կաշկանդվելու, որ հե-
տո հնարավորություն չունենամ կիրառել այդ հա-
րաբերությունները այն բոլոր առարկաների նկատ-
մամբ, որոնք դրանց հարմար կդան։ Այնուհետև,
ուշադրության առնելով, որ այդ հարաբերություն-

ները լավագույն կերպով հասկանալու համար հարկ
կինի ամեն մի հարաբերություն քննարկել առան-
ձին և միայն երբեմն պահել դրանք հիշողության
մեջ կամ քննարկել միանգամբ մի քանիսները՝
ես ենթադրեցի, որ դրանք առանձին-առանձին
լավագույն կերպով հետազոտելու համար ես
դրանց պիտի պատկերացնեմ զծերի ձևով, որով-
հետև ես չեի գտնում մի այլ բան, որ այնքան
հստակ և առարկայորեն պատկերացնելի լիներ իմ
երևակայության և զգայարանների համար։ Թայց
այդ հարաբերությունները հիշողության մեջ պա-
հելու և դրանցից մի քանիսները միաժամանակ
քննարկելու համար պահանջվում էր դրանք ար-
տահայտել հնարավորին շափ ամհնաքիլ նշաննե-
րով։ Եվ ահա, այս ձևով ինձ թվում է ես կարող էի
երկրաշափական վերլուծությունից և հանրահաշ-
վից փոխ առնել լավագույն մասերը և մեկի բոլոր
թերությունները ուղղել մյուսի օգնությամբ։

Եվ իսկապես, ես կարող եմ ասել, որ իմ ընտ-
րած այդ մի քանի կանոնների ճշգրիտ կատարու-
մը ինձ մեծ դյուրություն տվեց լուսաբանելու այն
բոլոր հարցերը, որոնցով զբաղվում են գիտու-
թյան այդ երկու ճյուղերը, որ սկսելով ամենա-
հասարակ ու առավել ընդհանուր հարցերից և օգու-
շելով ամեն մի գտած ճշմարտությունից՝ նորերը
քննարկելու համար, երկու կամ երեք ամիս նվի-
րելով այդ ուսմանը՝ ես արդեն ոչ միայն լուծեցի
մի շարք հարցեր, որոնք ես առաջ շափականց

դժվար էի համարում, այլև վերջ ի վերջո նույնիսկ
 այնտեղ հասա, որ ինձ թվում էր, թե կարող էի
 որոշել, թե ինչպես և ինչ սահմաններում կարելի
 է լուծել նույնիսկ ինձ անծանոթ խնդիրները: Ընդ
 որում, ես թերևս ձեզ շափազանց սնապարժ չեմ
 թվա, եթե հատկապես նկատի առնեք, որ ամեն
 բանի նկատմամբ կա միայն մի ճշմարտություն,
 և ով գտել է դա, նա այնքան գիտե, որքան կարելի
 է դրա մասին գիտենալ ընդհանրապես: Այսպես,
 օրինակ, թվաբանություն սովորած մի երեխա գու-
 մարման գործողություն կատարելով իր գիտցած
 կանոնների համաձայն, կարող է վստահ լինել,
 թե գտնելով իր փնտրած գումարը, նա գտել է այն,
 ինչ մարդկային միտքն ընդհանրապես գտնել կա-
 րող է: Որովհետև վերջ ի վերջո այն մեթոդը, որ
 սովորեցնում է ճշմարիս կարգին հետեւ և ճշգր-
 տորեն հաշվի առնել այն բոլոր տվյալները, որ
 պետք են որոնվող մեծությունը գտնելու համար,
 պարունակում է այն ամենը, ինչ որ թվաբանու-
 թյան կանոններին ճշգրտություն է տալիս:

Բայց այս մեթոդի մեջ ինձ ամենից ավելի գո-
 հունակություն էր պատճառում այն, որ ինձ վստա-
 հություն էր տալիս, թե ամեն, ինչում իմ բանա-
 կանությունը ես անշեղորեն պիտի գործածեմ՝ եթե
 ոչ կատարելապես, գոնք ինչքան կարող եմ լավա-
 գույն ձեռվէ: Բացի այդ, ես գորում էի, որ նրա գոր-
 ծադրումը վարժում է իմ միտքը՝ աստիճանաբար

ավելի պարզ ու հստակ պատկերացնելու տոպար-
 կաները, և իմ մեթոդը չկաշկանդելով բացառապես
 մի որոշակի առարկայով, ես հույս ունեի նույն հա-
 շողությամբ կիրառել այն մյուս գիտությունների
 գժվարագույն խնդիրները լուծելու համար, ինչպես
 կատարել էի հանրահաշվում¹¹: Դա չի նշանակում,
 թե ես կիսապատճեն անմիջապես ձեռնարկել բոլոր
 երեան եկող դժվարությունների հետազոտությանը,
 որովհետև զա հենց հսկառակ կլիներ այն կարգին,
 որ պատվիրում է մեթոդը: Բայց նկատի առնելով,
 որ գիտությունների բոլոր սկզբունքները պետք է
 փոխառվեն փիլիսոփայությունից, որտեղ ես դեռ-
 և չեմ գտել ստույգ սկզբունքներ, ուստի ինձ հա-
 մար պարզ էր, որ իմ առաջին գործը պիտի
 լիներ փիլիսոփայության այդ սկզբունքների հիմ-
 նափորմանը նվիրել իմ աշխատանքը: Եվ որովհետև
 այդ գործն ամենից ավելի կարեռը է և այստեղ
 է, որ մեծ զգուշությամբ պիտի խուսափել շտա-
 պողականությունից և կանխակալ կարծիքներից,
 ուստի ես շպետք է փորձեի հաղթահարել այն, քա-
 նի դեռ չեմ հասել ավելի հասուն տարիքի, քան
 այն ժամանակվա իմ քանիքորեք տարին էր, և քա-
 նի դեռ նախապես շատ ժամանակ չեմ ծախսել ինձ
 այդ գործին նախապատրաստելու համար: Ես
 պետք է արմատափիլ անեի իմ մտքից այն բոլոր
 կեղծ հայացքները, որ նախապես ընդունել էի՞
 կուտակեի բազմաթիվ փորձառություններ, որոնք

Մասն երբորդ

ԲԱՐՈՅՑԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԻ ՔԱՆԻ ԿԱՆՈՆԵՐ,
ՈՐՈՆՔ ԲԽՈՒՄ ԵՆ ԱՅՍ ՄԵԹՈԴԻՑ

իմ խորհրդածություններին նյութ պետք է հայ-
թայթեին և իմ ընդունած մեթոդում մշտապես
վարժվեի՝ նրանում ավելի ու ավելի հաստատվելու
համար:

Եթե մարդ ուզում է իր բնակաբանը վերաշինել,
բավական չէ, որ սկսի հինը քանդել, շինանյութ
պաշարել և ճարտարապետների հետ խորհրդակ-
ցել, կամ ինքն իսկ ճարտարապետություն սովո-
րի, և բացի դրանից, ունինա խնամքով ուրվա-
գծած հատակագիծ, չէ որ պետք է նաև, որ նա
գտնի մի տուն, ուր պատշաճ կերպով կարողանա
բնակվել մինչև շինությունն ավարտի: Այսպես և
ես որպեսպի իմ գործունեության մեջ անվճական
շինեի, քանի գեռ բանականությունը ինձ պար-
տավորեցնում էր այդպիսին լինել իմ գատողու-
թյունների մեջ, և որպեսզի իմ կյանքը հնարավո-
րին չափ երջանիլ դարձնեի, ես նախապես ինձ
համար պատրաստեցի բարոյականության կանոն-
ներ, որ միայն երեք կամ չորս դրույթներից է բաղ-
կացած: և որոնք հաճույքով հաղորդում եմ ձեզ:

Առաջին՝ իմ հայրենիքի օրենքներին և սովո-
րաւթյուններին հպատակվել և հաստատում պահել

այն կրոնը, որով աստծո ողորմածությամբ մանկությունից սկսած ես դաստիարակվել եմ, իսկ մնացած ամեն ինչում զեկավարվել ամենաչափավոր և ժայրահեղություններից հեռու կարծիքներով, որոնք ընդհանուր ընդունելություն ունին ամենախոհեմ մարդկանց կողմից, որոնց հետ ինձ վիճակված է ապրել Այսուհետև իմ սեփական բոլոր կարծիքներն առ ոչինչ համարելով, որովհետև ես ուզում էի գրանք մի նոր քննության ենթարկել, ես վստահ էի, որ ավելի լավ չէի կարող վարվել, քան թե հետեւ ամենաողջամիտ մարդկանց կարծիքներին Արդ, գուցե պարսիկների և շինացիների մեջ նույնքան ողջամիտ մարդկի կան, որքան մեզ մոտ, բայց ինձ թվում էր, որ շատ ավելի օգտակար կրիներ հետեւ այն մարդկանց վարվելակերպին, որոնց հետ ես ապրում եմ: Մակայն պարզ հասկանալու համար, թե որոնք են իսկապես նրանց կարծիքները, ես պետք է նկատի առնեի ավելի շուտ՝ թե ինչ են նրանք անում, քան թե այն, թե ինչ են նրանք ասում. և դա ոչ միայն այն պատճառով, որ մեր բարեկերի ապականության պարագայում քշերն են, որ կարող են ասել այն, ինչ որ իրենք մտածում են, այլև այն պատճառով, որ շատերը դրանում հաշիվ էլ չեն տալիս իրենց: Քանի որ մտքի այն աշխատանքը, որով մարդ համոզվում է մի ինչ-որ բանում, բոլորովին տարբեր է այն աշխատանքից, որով մարդ գիտակցում է իր համոզվածությունը, ապա դրանք հաճախ գոր-

ծում են մեկը մյուսից անկախ: Հավասարապես ընդունելի համարված բազմաթիվ կարծիքներից ես բնտրում էի ամենաչափավոր կարծիքները, որովհետև, մի կողմից, գործնական կյանքի համար գրանք միշտ ավելի հարմար են, ու, հավանաբար, լավագույնը, քանի որ, սովորաբար, ամեն ծայրահեղություն միշտ՝ վատ է, — մյուս կողմից, ես կարող էի վրիպման դեպքում այնքան չհեռանալ ուղիղ ճանապարհից, քան եթե ես ծայրահեղություններից մեկն ընտրած լինելով՝ պիտի անցնեի մյուս ծայրահեղությանը: Մասնավորապես ծայրահեղությունների շարքն էի դասում ես և այն. բոլոր պարտավորությունները, որոնք ինչ-որ շափով սահմանափակում են մարդու ազատությունը. բանն այն չէ, թե ես հավանություն չեմ տալիս այն օրենքներին, որոնք թույլ ունեն մարդկանց անկայունությանը զիմակայիլու համար հանդուրժում են բարի նպատակով—իսկ առեւտրի հուսալիության համար՝ անդամ այնպիսի նպատակով: Որն անտարբեր էր բարի գործի նկատմամբ—խոստումներ տալը և պահնք մշտապես պահպանիկուն հարկադրությունը կնքելը, այլ այն պատճառով, որ ես տշխարհում չեմ տեսել մի բան, որ մշտապես նույն վիճակում մնար: Եթե քանի որ ես անձամբ ձգտել եմ ավելի ու ավելի կատարելագործել իմ դատողությունները և ոչ թե վատթարացնել դրանք, ուստի և ես ենթադրում էի, թե առողջ դատողության դեմ մեծ սխալ

կգործեի, եթե մի ինչ-որ բանի հավանություն տալով, պարտավորվեի այն լավ համարել նույնիսկ այն դեպքում, երբ այն դադարել է լավ լինելուց, կամ ես դադարել եմ նրան լավ համարել:

Իմ երկրորդ կանոնն էր՝ իմ բոլոր գործողությունների մեջ, ինչքան որ հնարավոր է, լինել վերին աստիճանի հաստատակամ և վճռական, և մեկ որ ես որոշել եմ ընդունել որևէ—թող նույնիսկ շատ կասկածելի—կարծիք, ապա անշեղորեն հետեւելու դրան, ինչպես եթե այն լիներ միանգամայն ստույգ Այստեղ ես պետք է նմանվեի այն ճամփորդներին, որոնք հասկանարութ, որ իրենց ճանապարհը անտառի մեջ կորցրել են, չափաք. է ոչ դեգիրեն այս ու այն կողմ, և ոչ է, առավել ես, կանգ առնեն միենայն տեղում, այլ պետք է, ինչքան կարելի է, մտապես միենայն ուղղությունը բռնեն և աննշան նկատառություն տալով այդ ուղղությունից չեռանան, անգամ եթե սկզբում պատահականությունը միայն որոշած լիներ այդ ուղղությունը: Այս կերպ վարվելու դիպրում, եթե նրանք այն տեղը չգտն, ուր պետք էր, գոնե որտեղ որ է գուրս կզան անտառից, որ նրանց համար հավանաբար ավելի լավ կլինի, քան անտառում մնալու: Եվ քանի որ կյանքի պարձերը հաճախ ոչ մի հետաձգում չեն հանդուժում, ապա կասկածից վեր է, որ եթե մենք շենք կարողանում տարբերել ճշմարիտ կարծիքը, ապա նման դեպքում մենք պետք է բավարարութենք ավելի հավանական կարծիքով, եվ ան-

գամ այն դեպքում, երբ մենք մի քանի կարծիք ների մեջ շենք նկատում հավանականության աստիճանի տարբերությունը, այնուամենայնիվ պետք է կանգ առնենք մի որևէ կարծիքի վրա և գործնականություն կիրառենք այն ոչ թե որպես մի ինչուր կասկածելի քան, այլ որպես միանգամայն ստույգ, այն պատճառով, որ ճիշտ էին այն նկատառությունը, որոնք հարկադրել էին ինձ ընտրություն կատարելու Այս էլ բավական էր, որ այս ստիճանի գրիված լինեի ամեն անսակի գոշանք ներից և խայթերից, որ սովորաբար տանջում են թուլ և տատանվող մարդկանց խիզճը, որոնք հաճախ անհետության որեն լավ համարված արարք են կատարում, իսկ հետո դա գնահատում են որպես հոսի արտրք:

Իմ երրորդ կանոնն էր՝ մշտապես ծպտել՝ ավելի շուտ հաղթահարել ինքս ինձ, քան ճակատագիրը, և փոխել ավելի շուտ իմ ցանկությունները, քան աշխարհի կարգը և առնասարակ հաշտվել այն մտքի հետ, թե մեր մտքերից բացի ոչ մի բան չկա, որ ամբողջովին մեր իշխանության տակ լիներ, այնպես որ, եթե մենք ամեն ինչ արել ենք, ինչ կարող էինք անել արտաքին իրերի նկատմամբ; ապա այն ամենը, ինչ մեզ չի հաջողվել, նշանակում է մեզ համար դա արդեն բացարձակապես անհարին է, եվ ինձ թվում է, որ այս էլ միայն բավական է հետագայում հեռու մնալու համար: այն ցանկություններից, որոնք

անիրագործելի են, և այսպիսով՝ գոհ մնալ, իսկ
 քանի որ մեր կամքը, բնականաբար, ձգուում է
 միայն այն բանին, որը մեր բմբունման համաձայն
 այսպես թե այնպես հնարավոր է, ապա ակնբախ
 է, որ արտաքին բարիքները մեր հնարավորու-
 թյունների տեսակետից հավասարաշափ անմատ-
 չելի համարելով, մենք չենք սկսի ափսոսալ, որ
 զրկված ենք ոչ մեր մեղքով այն բարիքներից,
 որոնք թվում է թե մեզ են հատկացված մեր
 ծննդյան օրից, ինչպես չենք ափսոսում այն բանի
 համար, որ մենք չենք սիրում Զինաստանին կամ
 Մեքսիկային: Եվ, ինչպես ասում են, կարիքը առա-
 քինություն դարձնելով՝ մենք հիվանդանալիս, ալ-
 նուամենայնիվ շպիտի տանջվենք՝ առողջություն
 ցանկանալով, կամ բանտի մեջ շարշարվենք՝ ա-
 զատություն երազելով, ինչպես այժմ չենք տանջ-
 վում այն ցանկությունից, որ մեր մարմինը ագու-
 մանդի պես կարծր չէ, կամ թոշունի թեսեր չունենք
 թուշելու համար: Բայց ես պետք է խոստովանեմ,
 թե մարդ պետք ունի երկար վարժության և հա-
 ճախակի կրկնվող խորհրդածության հաշտվելու
 համար իրերի այսպիսի հայեցողության հետո: Ես
 կարծում եմ, նաև, որ սրանում է գլխավորապես
 դաւանիքն այն փիլիսոփաների, որոնց երբեք հա-
 ջողվել է բախտի իշխանությունից դուրս գալ և
 չնայած իրենց տանջանքներին ու աղքատությանը,
 մրցել աստվածների հետ իրենց հրջանկությամբ,
 ըստ որում, մշտապես զրազված լինելով այն սահ-

մանների հայեցումով, որ բնությունը նրանց առջև
 դիել էր, նրանք հանգան այնքան հաստատ համոզ-
 ման, թե իրենց մտքերից բացի ոչինչ չունեն իրենց
 իշխանության տակ, և միայն դա էլ բավական էր
 շտարվելու համար որևէ այլ ցանկությամբ: Նրանք
 այնպիսի բացարձակ իշխանություն ձեռք բերին
 իրենց մտքերի վրա, որ չիմք ունեին իրենց համա-
 րելու ավելի հարուստ ու հզոր, ավելի ազատ ու եր-
 շանիկ, քան ուրիշները, որոնք չունենալով այդպի-
 սի փիլիսոփայություն; Երբեք չեն տիրանում այն
 ամենին, ինչ ցանկանում են, ինչքան էլ բնությունն
 ու բախտը բարենպատ լինեին նրանց համար:
 Վերջապես, այս բարոյախոսության իրեն եղ-
 րակացություն, ևս որոշեցի մի հայացք ձգել զա-
 նազան գբաղմունքների վրա, որոնցով լցնում են
 մտրդիկ իրենց կյանքը, որպեսզի դրանցից լավա-
 գույնը կարողանամ: Ծնարիլ ինձ համար: Հարկ
 շամարելով կարծիք հայտնի ուրիշ մարդկանց
 զբաղմունքների մասին, իմ մասին կասեմ միայն,
 որ ավելի լավ բան չգտա, քան շարունակել այն:
 Ինչ որ մի ժամանակ սկսել էի, այսինքն՝ իմ ամ-
 բողջ կյանքը նվիրել իմ մաքի կատարելագործ-
 մանը և ուժիս ներածին շափ, իմ նախագծած մե-
 թողի համաձայն, հառաջադիմել ճշմարտության
 իմացության մեջ: Այս մեթոդի գործադրությամբ
 ես այնպիսի մեծ գոհունակություն եմ ստացել, որ
 չիմ կարծում, թե կարելի լինի այս կյանքի մեջ
 ավելի քաղցր և ավելի անմեղ բավականություն-

ներ ունենալ; Ամեն օր նրա միջոցով ես գտնում
 էի մի քանի նոր ճշմարտություններ, որոնք ինձ
 բավական կարևոր էին թվում և ուրիշներին սովորաբար
 անծանոթ, ու իմ հոգին լցվում էր այնպիսի
 գոհունակությամբ, որ ուրիշ ոչ մի քան ինձ
 չէր հետաքրքրում այլևս; Եվ որովհետև վերը
 բերված երեք կանոնները բխում էին բացառապես
 ճշմարտությունը որոնելու մտադրությունից ու քաշ-
 նի որ աստված մեղանից ամեն մեկին տվել է բա-
 նականության լույսը՝ ճշմարիտը կեղծիքից ջոկե-
 լու համար, ապա ես մի վայրկյան անգամ պետք
 չէի համարում հետեւու ուրիշների կարծիքներին;
 եթե որոշած լինեի իմ սեփական դատողությամբ
 դրանք ստուգելու իր ժամանակին, ես չէի կարող
 կշամբանքից ազատվել, եթե, հետեւլով ուրիշնե-
 րի կարծիքներին, հույս չունենայի, թե կօգտագոր-
 ծեմ ամենայն պատեհություն, ինչքան որ կարող
 եմ լավագույնին հասնելու համար; Եվ, վերջա-
 պես, ես չէի կարող իմ ցանկությունները զսպել և
 գործած լինել; Եթե բռնած լինեի այն ուղին,
 որը իմ խորին համոզմամբ, ինձ պիտի առաջնոր-
 դեր դեպի այն ամենի իմացությունը, որին
 ես լինդունակ եմ, ինչպես նաև դեպի տիրապե-
 տումն այն բոլոր ճշմարիտ բարիքների, որոնք եր-
 բեկից մարդուն մատշելի կարող են լինել; Քանի որ
 մեր կամքը հակում ունի հետեւու որևէ բանի կամ
 որևէ բանից խուսափելու այն հիման վրա, թե մեր
 բանականությունը դա ներկայացնում է որպես

լով թի հուրի, ապա և բավական է ճիշտ գտառել,
 որպեսզի ճիշտ էլ վարվենք, և բավական է ամե-
 նաճիշտ դատողությունը, որպեսզի ամենահջո-
 կերպով էլ վարվենք, այսինքն՝ ճիշտ բերենք
 բոլոր առաքինությունները և դրա հետ միա-
 սին՝ բոլոր մատշելի բարիքները; Իսկ ով վատահ-
 է, որ դա իսկապես այդպես է, նա չի կարող չստա-
 նալ մեծ գոհացում:

Հավաստիանալով այս կանոնների մեջ և ապա-
 հովելով ինձ դրանցով՝ հավատքի ճշմարտություն-
 ներով հանդերձ, որոնց ես միշտ առաջին տեղն
 եմ տվել, ես դատում էի, թե ժամանակն է՝ իմ
 բոլոր մնացած կարծիքներից ազատվել ամբողո-
 վին, Քանի որ ես հույս ունեի, թե մարդկանց հետ
 շփման մեջ մտնելով, ավելի հեշտությամբ կարելի
 կլիներ այդ նպատակին հասնել, քան թե դեռևս
 երկար ժամանակ փակվելով տանը, վառարանի
 մոտ, ուր և մտմտում էի այդ բոլորը, ապա և ձմե-
 ռը դեռ չվերջացած, պատրաստվեցի նորից ճամ-
 փորդելու; Հետագա ինը տարիների ընթացքում ես
 զբաղված էի միայն երկրից երկիր թափառելով և
 ձգտելով աշխարհում խաղացվող բոլոր կատակեր-
 գություններում մնալ ավելի շուտ հանդիսատես,
 քան դերակատար; Խորհրդածելով ամեն մի առար-
 կայի մասին, մասնավորապես այն մասին, ինչը
 կարող է կասկած հարուցել, կամ առիթ տալ սիսալ
 դատելու, ես միաժամանակ արմատախիլ արի իմ
 մտքից բոլոր մոլորությունները, որոնք նախկինում

կարողացել էին թափանցել այնտեղ՝ Սակայն և
 շեի ընդորինակում այն սկսպտիկներին, որոնք
 կասկածում են միայն կասկածելու համար և վրձ-
 ում են միշտ անվճռական լինել. ընդհակառակին,
 իմ ամբողջ ձգտումն ուղղված էր այն բանին, որ
 ձեռք բերեմ հաստատ համոզմունք, որն շպրտեմ
 ավազն ու երերուն հողը՝ գտնելու համար գրանիտն
 ու ամուր գետինը. ինձ թվում է, թե ես մեծ հաջո-
 ողություն ունեցաւ այդ հարցում, առավել ևս, որ
 խնդիր դնելով իմ առջև՝ բացահայտել քննության
 առնվազ դրույթիների կեղծությունը, կամ կասկածե-
 լիությունը ոչ թե թույլ կուահումների միջոցով, այլ
 պարզ և վստահելի՝ դատողությունների օգնու-
 թյամբ, ես երբեք չհանդիպեցի այնքան կասկածե-
 լի մի դրույթի, որից հնարավոր լիներ որևէ չու-
 սակի եզրակացություն հանել, թեկուզ և եզրակա-
 ցությունը լինի այն, որ այդ դրույթը ոչ մի ստույգ
 բան չի պարունակում իր մեջ: Եվ ինչպես հին շեն-
 քը քանդելով, սովորաբար ատաղձը պահում են
 նորի շինության համար, այդպես էլ ես, տակն ու
 կրա անելով իմ բոլոր հին հայացքները, որոնք ես
 շիմնավորված շեի համարում, զանազան գիտում-
 ներ արի և ձեռք բերի փորձ, որը հետո, նոր, ավե-
 լի հուսալի հայացքներ մշակելիս ինձ շատ պետք
 եկավ: Միաժամանակ ես շարունակում էի վարժ-
 վել իմ ընդունածի մեջ: Այդ կերպ շանալով իմ
 մտքերին ընդհանրապես այդ կանոններին համա-
 ձայն ընթացք տալ, ես ժամանակ առ ժամանակ

հատկացնում էի մի քանի ժամեր հատկապես այն
 բանին, որ վարժվեմ իմ մեթոդը կիրառել մաթե-
 մատիկայի կամ ուրիշ գիտությունների բարդ խըն-
 դիրների լուծմանը, այն գիտությունների, որոնք ես
 որոշ շափով կարող էի նմանեցնել մաթեմատիկա-
 կանին, ազատելով դրանք մյուս գիտությունների
 այն բոլոր սկզբունքներից, որոնք իմ կարծիքով
 բավականաշափ հաստատուն չէին: Դրա օրինակ-
 ները դուք կգտնեք այս հատորում շարադրված
 նյութերում¹²: Այսպես, արտաքուստ ես ապրում էի
 ինչպես մի մարդ, որ ուրիշ բան շունի անելու, քան
 թե Հաճելի ու անմեղ ձևով իր ժամանակն անց-
 կացնելը, ձգտելով հաճուքը արատից բաժանել
 և ոչ մի պարկեցած զվարծությունից շհրաժարվել՝
 իր ժամանցը ձանձրութից զերծ պահելու հա-
 մար: Ընդ սմին ես շեի դադարում իմ մտադրու-
 թյունը հետապնդելուց և թերևս ճշմարտության
 իմացության մեջ դրանով շատ ավելի առաջ
 գնացի, քան կարող էի գնայ, եթե ամբողջ ժամա-
 նակս տայի միայն գրքեր ընթերցելուն կամ գիտ-
 նականներին այցելելուն:

Բայց այդ ինը տարիներն անցան տվելի շուտ,
 քան ես որևէ որոշում կկայացնեի այն բարդ հար-
 ցերի վերաբերյալ, որոնց շուրջը գիտնականները
 սկզբուաբար վիճում են, և կսկսեի որոնել ավելի
 ստույգ փիլիսոփայության հիմունքներ, քան ընդ-
 հանդիր հանաշում գտած փիլիսոփայությունը: Փայ-
 լուն ընդունակությունների տեր բազմաթիվ այն

մտածողների օրինակը, որոնք մինչև այժմ, ըստ
երևոյթին առանց հաջողության, աշխատել են նույն
այդ իննդրի վրա, ինձ այն մտքին էին բերում, թե
դա կապված է այնպիսի գժվարությունների հետ;
որ ես, թերևս, երկար ժամանակ չեի հանդգնի ձեռ-
նամուխ լինել դրան, եթե ինձ շասնեին զանազան
շշուկներ, թե ես արդեն կատարել ու վերշացրել եմ
այդ գործը: Ես չգիտեմ, թե ինչի վրա էին հիմնում
նրանք այդ կարծիքը; Եթե դրան ես մի քիչ նպաս-
տել եմ իմ ասածներով, ապա միայն իմ անտեղ-
յակությունը խոստովանելով ավելի բացահայտո-
րեն, քան սովորաբար դա անում են որոշ բաներ
սովորած մարդիկ, իսկ գուցե և ցույց տալով այն
հիմքերը, թե ինչո՞ւ ես կասկածել եմ շատ բանե-
րում, որոնք ուրիշները ստուգ են համարել, — բայց
բնավ երբեք՝ իմ ուսմունքը փառաբանելով: Բա-
վականին անկեղծ լինելով, ես չեի կամենա ավե-
լին համարվել, քան իսկապես կամ, և կարծում
էի, որ պիտի լարեմ իմ բոլոր շանքերը, որպեսզի
արժանի լինեմ իմ մասին կազմված համբավին:
Այդ պատճառով տվիթ տարի է ահա; որ ես հեռա-
ցել եմ այն տեղերից, որտեղ կարող էին ծանոթ-
ներ լինել, և ապաստան եմ գտել մի երկրում, որ-
տեղ երկարատեղ պատերազմներն այնպիսի կար-
դեր են հաստատել¹³, որ այստեղ պահպող զորքերը
կարծես ուրիշ նպատակ չունեն, քան լիակատար
անվտանգության մեջ վայելել իսաղաղության
պատուղները և որտեղ մի մեծ ժողովրդի մեջ, որ

վերին աստիճանի գործունյա է, և ավելի հոգածու-
իր սեփական գործերի նկատմամբ, քան հետա-
քրքրվող ուրիշների գործերով, ես կարող եմ,
շղոկելով ինձ մեծ ու ծաղկուն քաղաքի հարմարու-
թյուններից, ապրել նույնքան մեկուսացած, որ-
քան ամենահեռավոր անապատներում:

ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԱՊԱՑՈՒՑՈՒՄ ԵՄ
ՍՍԾԾՈ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈԳՈՒ
ԱՆՍԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄ ՄԵՏԱՖԻԶԻԿԱՅԻ
ՀԻՄՈՒՆՔԸ:

Չգիտեմ, հարկ կա արդյոք խոսելու իմ առաջին խորհրդածությունների մասին, որ առաջացան իմ այստեղ գալուց հետո: Դրանք այնքան մետագիտելական են և արտասովոր, որ գուցե ամեն մարդու ճաշակով լինեն¹⁴: Բայց որպեսզի ամեն մարդ կարողանա ինքն իսկ դատել, թե արդյոք բավականաշափ ամուր են իմ ընդունած հիմունքները, ես այստեղ որոշ շափով հարկադրված եմ խոսել այդ մասին: Դեռ շատ վաղուց ես նկատել էի, որ առօրյա կյանքում պետք է երբեմն ընդունել շատ կարծիքներ, որոնք հայտնապես ստույգ չեն, բայց լինվին այնպես, որ կարծես զրանք ոչ մի կասկած չեն հարուցմատ: Այդ մասին վերևում արդեն խոսվեց: Բայց ցանկանարով զբաղվել բացառապես ճշմարտություն որոնելով, ես կարծում

էի, որ պետք է ճիշտ հակառակն անել և մերժել որպես բացարձակապես կեղծ ամեն ինչ, որ կարողէր տեղիք տալ ամենաշնչին կասկածի, տեսնելու համար, թե դրանից հետո իմ հայացքների մեջ չի մնում արդյոք մի այնպիսի բան, որ միանգամայն գերծ լինիր կասկածից: Որովհետև մեր զգայարանները երբեմն մեզ խաբում են, ապա ենթադրեցի, որ չկա մի իր, որ այնպես լինի, ինչպիս պատկերացվում է մեզ: Խսկ քանի որ մարդիկ կան, որոնք երկրաշափական ամենապարզ հարցերի մեջ անգամ սխալվում են և այստեղ էլ պարալոգիզմներ կատարում, ապա ընդունելով, որ ես էլ, ինչպիս ուրիշ ամեն մի մարդ, ընդունակ եմ սխալվելու, ուն նետեցի որպես կեղծ այն բոլոր փաստարկները, որոնք ես առաջ ընդունել էի ապացուցման տեղ: Վերջապես նկատի առնելով, որ արթուն վիճակով մեր ունեցած միևնույն մտքերը կարող են հանդես գալ նաև քնած ժամանակ, երբ դրանցից ոչ մեկը այդ դեպքում ճշմարիտ չէ, ես որոշեցի ընդունել այն կարծիքը, թե այն ամենը, ինչ երբեկ անցել է իմ մտքով, ավելի ճշմարիտ չէ, քան իմ երաղների պատրանքները: Բայց անմիջապես ես նկատեցի որ մինչդեռ ես հակված էի կարծելու, թե աշխարհում ամեն ինչ պատրանքային է, պետք է անհրաժեշտաբար, որ ես ինքս, որ դատում էի այդպես, իրոք գոյություն ունենայի, եղ նկատելով, որ այս ճշմարտությունը ես մտածում եմ, նետեաբար ես կամ այնքան հաստատում ե

ստույգ է, որ սկեպտիկների ամենաշնորհածիտ են-
թադրությունները չեն կարող սասանել, ես եզրա-
կացրի, որ առանց երկյուղի կարող եմ այդ ճշմար-
տությունն ընդունել որպես (իմ որոնած փիլիսո-
փայության առաջին սկզբունքը)։

* Դրանից հետո ուշադրությամբ քննելով, թե ինչ
եմ ես ինքս ու տեսնելով, որ ես կարող եմ երե-
վակայել, թե իմ մարմինը գոյություն չունի, թե
ընդհանրապես չկա որևէ աշխարհ կամ տարածու-
թյուն, որտեղ ես կարողանայի լինել, բայց միա-
ժամանակ ես ոչ մի կերպ չեմ կարող կարծել, թե
հետեւաբար ես գոյություն չունեմ. ընդհակա-
ռակն, Հենց այն փաստից, որ ես մտադրվել եմ
կասկածել մյուս իրերի իսկության վրա, բխում է
խիստ ակնբախ, և շատ որոշակի, որ ես գոյություն
ունեմ։) Մինչդեռ, եթե մի վայրկյան անգամ են
դադարեի մտածելուց, այն ժամանակ եթե անգամ
մնացած ամեն ինչ, որ ես երբեք պատկերացրիլ
եմ, ճշմարիտ էլ լիներ, ես ոչ մի զիմք չեմ ունենա-
ինձ համարելու գոյություն ունեցող։ Այստեղից ես
եզրակացրի, որ ես մի սուբստանցիա եմ, որի ամ-
բողջ էությունը կամ բնույթը մտածողությունն է
միայն, և որը իր գոյության համար կարիք չունի
ոչ մի տարածության կախում չունի ոչ մի նյու-
թական իրից։ Այսպես որ իմ ես-ը, այսինքն՝ հոգին,
որի շնորհիվ ես այն եմ, ինչ որ կամ, միանգա-
մայն տարբեր է մարմնից և ավելի ջեղտ ճանաշե-

լի է, քան մարմինը, և եթե այս վերջինը վիճեր էլ,
հոգին մեր դադարի լինել այն, ինչ որ է։

+ Հետեւ նեն քննարկեցի, թե առհասարակ ինչ է
պահանջվում, որպեսզի այս կամ այն դրույթը լինի
ճիշտ և ստույգ, որովհետև գտնելով, որ մի դրույթ
ստուգապես ճշմարիտ է, ես պետք է նաև գիտե-
նամ, թե ինչ է ներկայացնում իրենից այդ ստու-
գությունը, եթե տեսնելով, որ ես մտածում եմ,
հետեւաբար ես կամ դրույթի ճշտությունն ինձ
համոզում է այն միակ պարզ պատկերացումը, որ
մտածելու համար պետք է գոյություն ունենալ, ես
եզրակացրի, որ կարելի է որպես ընդհանուր կա-
ռակն համարել հետեւալը. այն ամենու, ինչ մենք
պատկերացնում ենք լիովին պարզ և հստակ՝
ճշմարիտ է։ Սակայն որոշ դժվարություն է ներկա-
յացնում այն, թե ինչը կարող ենք մենք պատկե-
րացնել լիովին հստակ։

Այսուհետև, խորհրդածելով այն մասին, որ քա-
նի որ ես կասկածում եմ, հետեւաբար ես այնքան
էլ կատարյալ էակ չեմ, որովհետև ես հրտակո-
րեն տեսնում էի, որ զիտենալոր ավելի մեծ
կատարելություն է, քան կասկածելու ուստի և
ես որոշեցի հետագութեն, թե որտեղից է, որ իմ մեջ
կառաջ է գալիս այն միտքը, թե ինձանից ավելի կա-
տարյալ մի էակ կա, և ես հասկացա շատ պարզո-
րեն, որ այդ միտքը կարող էր առաջ գալ մի էակից,
որ իրոք ավելի կատարյալ է։ Ինչ վերաբերում է
ինձանից դուրս գտնվող զանազան իրերի, օրինակ՝

երկնքի, երկրի, լուսի, ջերմության և հաղար ու մի
 այլ իրերի վերաբերյալ իմ մտքերին, ապա ես
 այնքան էլ չէի դժվարանում այդ մտքերի ծագումը
 գիտենալու համար, քանի որ շտեսնելով նրանց մեջ
 մի բան, որ դրանք իմ աշխում իմ համեմատու-
 թյամբ ավելի բարձր դարձներ, ես կարող էի են-
 թադրել, որ եթե դրանք ճշմարիտ են, ապա կա-
 խում ունեն իմ բնույթից, որ օժտված է՝ մի որոշ
 աստիճանի կատարելությամբ; իսկ եթե դրանք
 կեղծ են, ապա ես դրանք բնացնում իմ ոչնչից, այ-
 սինքն՝ դրանք իմ մեջ կան այն պատճառով միայն,
 որ ինձնում ինչ-որ բան պակասում է; Բայց դա չի
 կարող վերաբերվել մի էակի գաղափարին¹⁵, որն
 ավելի կատարյալ է քան ես, որովհետև հայտնա-
 լիս անկարելի բան է, որ այդ գաղափարը ոչնչից
 առաջ եկած լիներ. այն չի կարող ստեղծել ես
 ինքս, որովհետև ենթադրել, որ առավել կատար-
 յալը լիներ նվազ կատարյալի հետևանքը, այնքան
 անընդունելի է, որքան և ենթադրել, թե ոչնչից
 գոյանում է ինչ-որ բան: Մնում էր ընդունել, որ
 այդ գաղափարը դրել է իմ մեջ նա, որի բնույթյունն
 ավելի կատարյալ է, քան իմը, և որն իր մեջ միաց-
 նում է բոլոր կատարելությունները, որոնք մատ-
 չելի են իմ երեակայությանը, այսինքն, մի բառով
 ասած՝ աստված՝ Դրան ես ավելացրի, թե, քանի որ
 ես գիտեմ որոշ կատարելություններ, որոնք իմ մեջ
 չկան, ապա ես միակ գոյալոր էակը չեմ (եթե դուք
 թույլ կտաք գործադրել սխոլաստիկական բառեր),

որ անհրաժեշտաբար պետք է լինի ինձանից
 ավելի կատարյալ մի այլ էակ, որից ես կա-
 խում ունեմ և որից ես ստացել եմ այն ամենը, ինչ
 ես ունեմ: Որովհետև եթե ես մեն-մենակ լինեի և
 որ ոքից կախում չունենայի, այնպես որ այն քիչն
 էլ որով ես հաղորդակից եմ գերազույն էակին,
 ինքն ինձանից ստացած լինեի, ապա այդ հիման
 վրա էլ ես կարող էի ինքս ինձանից ստանալ նաև
 այն ամբողջ մնացածը, որ, ես գիտեմ, պակասում
 է իմ մեջ: Այսպիսով, ես ինքս էլ կարող էի լինել
 անսահման, հավերժական, անփոփոխ ամե-
 նագետ, ամենակարող և, վերջապես, ունենալ այն
 բոլոր կատարելությունները որ եր կարող եմ վե-
 րագրել՝ աստվածությանը: Համաձայն այն վերջին
 կը ողատում ներին, աստծո բնույթյունը հանաշելու
 համար, որքանով դա մատշելի է ինձ, ինձ մնում
 էր միայն քննության առնել այն հատկությունները,
 ինչի մասին ես պատկերացում ունեի, այն տեսա-
 կեալից, թե դրանք ունենալը կատարելություն է, թե
 ոչ, և ես վստահություն ձեռք կբերեի այն բանում,
 որ այն ամենը, ինչ անկատարելության հատկա-
 նիշներ է կրում, բացակայում է նրա մեջ, իսկ ամ-
 բողջ կատարյալը՝ գտնվում է նրա մեջ: Այսպիսով,
 նա չի կարող ունենալ կասկած, անկայունություն,
 տիսրություն և նման զգացմունքներ, առավել ևս,
 որ ինքս էլ շատ գոհ կլինեի դրանցից գերծ լինելու
 համար: Բացի դրանից, ես բազմաթիվ զգայական
 ու մարմնական իրերի գաղափարներ ունեի, ըստ

որում, ինչքան էլ որ ես ենթադրեի, թե երազում եմ, և այն ամենը, ինչ տեսնում ու պատկերացնում եմ՝ սխալ են, այնուամենայնիվ ես չէի կարող ժխտել, թե այդ գաղափարներն իմ մտքի մեջ իսկապես վկան Բայց քանի որ ես արդեն պարզ հասկացել էի, որ իմ մեջ բանական ընությունը տարբեր է ժարմնական ընությունից և նկատի առնելով, որ ամեն մի բաղադրություն վկայում է, որ մասերը ամբողջից և ամբողջը մասերից կախում ունեն, իսկ կախումը ակնհայտ թերություն է, դրանից ես եղակացրի, որ եթե աստված այդ երկու ընությունից կազմված լիներ, ապա դա նրա համար չէր կարող կատարելություն լինել և այլու, հետևաբար, նա գրանցից կազմված չէ: Բայց եթե աշխարհում ինչոր մարմիններ կան, կամ թե մտածող և այլ բնույթի էակներ, որոնք բոլորովին էլ կատարյալ չեն, ապա և դրանց գոյությունը պետք է կախում ունենա նրա գորությունից, այնպես որ նրանք չեին կարող առանց նրան մի վայրէյան իսկ գոյություն ունենալ:

Դրանից հետո ես որոշեցի ուրիշ ճշմարտություններ որոնել: Ես կանգ առա երկրաշափների առարկայի վրա, որը ես պատկերացնում էի որպես մի անընդհատական մարմին կամ տարածություն, որ անսահմանափակորեն ծավալված է երկարության, լայնության և բարձրության կամ խորության մեջ, բաժանելի է բազմաթիվ մասերի, որոնք զանազան ձևեր և մեծություններ կարող են

ունենալ, շարժուն լինել կամ ամեն տեսակ տեղափոխության ենթարկվել (որովհետև երկրաշափները իրենց առարկան օժտում են բոլոր այդ հատկություններով), և աշքի անցկացրի երկրաշափական ամենահասարակ ապացուցներից մի քանիսը: Ուշադրության առնելով, որ այն մեծ արժանահավատությունը, որ բոլորը վերագրում են այդ ապացուցներին, հիմնված են, համաձայն այն կանոնի, որն իր ժամանակին ես մատնանշել եմ, սոսկ ակնբախության վրա, ես նկատեցի, մյուս կողմից, որ դրանցից ոչ մեկում չկա մի այնպիսի բան, որն ինձ համոզեր երկրաշափների այդ առարկայի գոյության մասին: Օրինակ, ես շատ լավ տեսնում էի, որ եռանկյան պատկերացումից բխում է, թե նրա երեք անկյունների գումարը պետք է անհրաժեշտութեն հավասար լինի երկու ուղիղ անկյան, սակայն ես չեմ տեսել մի այնպիսի բան, որն ինձ համոզեր, թե աշխարհում գոյություն ունի որևէ եռանկյունի: Մինչդեռ եթե վերադառնանք քննելու կատարյալ արարածի մասին ունեցած գաղափարը, իսկույն կտեսնենք, որ նրա գոյությունը՝ տրված է նրա պատկերացման մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես եռանկյան պատկերացման մեջ, որ նրա երեք անկյունները հավասար են երկու ուղիղ անկյան, կամ ինչպես գնդի պատկերացման մեջ, որ նրա բոլոր մասերը կենտրոնից հավասարապես հեռու են, կամ կատարյալ էակի գաղափարի մեջ՝ ավելի մեծ ակնբախությամբ: Ուրեմն, աստուծո՞ւ այդ կատար-

յալ արարածի գոյությունը առնվազն նույնքան ստույգէ, ինչքան և ամեն մի ապացուց երկուաշա- փության մեջ:

Միակ պատճառը, ըստ որի ումանք կարծում են, թե խիստ դժվար է ճանաչել աստծո գոյությունը և հասկանալ մարդկային հոգու էությունը, հանգում է նրան, որ նրանց միտքը երեք գգայական իրերից վեր չի բարձրանում, և նրանք այնքան են վարժվել քննարկելու միայն այն, ինչ մատշելի է երևակա- լությանը, որը սոսկ մարմնական իրերի մասին մտածելու մի հատուկ եղանակ է, որ նրանց թվում է, թե ինչ որ երևակայելի չէ՝ անբերունելի է: Այդ բանը բավականաշափ պարզ երևում է նրանից, որ փիլիսոփաներն անդամ իրենց դպրոցներում իրրկ սկզբունք ընդունում են այն, թե գիտակցության մեջ չկա մի բան, որ առաջուց զգայարանների մեջ հղած չլինի, սակայն, հստատ է, որ այնտեղ եր- բեք աստծո և հոգու գաղափարը չի եղել¹⁶, եվ ինձ թվում է, թե ովքեր ուզում են զգայական երևակա- լությամբ ըմբռնել այդ գաղափարները, ճիշտ նույն բանն են անում, ինչ-որ ձայն լսելու և հոգ քա- շելու համար փորձեին օգտվել աշխերից, բայց այն տարբերությամբ, որ տեսողական դպրոցությունը իր օբյեկտների ինկության նկատմամբ մեզ համոզում է ոչ ավելի պակաս չափով, քան հոտոտելիքը և լսելիքը, մինչդեռ, ընդհակառակն, ոչ մեր երևակա- լությունը, ոչ էլ մեր զգայարանները երեք չեն կա- րող ստույգ կերպով համոզել մեզ որևէ բանում,

եթե մեր բանականությունը դրանում մասնակցու- թյուն չունենար:

Վերջապես, եթե դեռ մարդիկ կան, որոնք իմ բերած փաստարկներից բավարար չափով չեն հա- մոզվում աստծո և իրենց հոգու գոյության մեջ, ապա նրանք թող գիտենան, որ շատ ավելի ան- ստույգ է մնացած ամեն ինչ, որին նրանք թերևս ավելի են հավատ տածում, ինչպես, օրինակ, որ իրենք մարմին ունեն, որ կան աստղեր, երկիր և այլն: Որովհետեւ թեև բարոյական հավաստիք ունի այդ իրերի ինկությունը, այնպես որ ցնորամիտ շի- նելու համար հնարավոր չէ գասկածել դրանում, այնուամենայնիվ երբ խնդիրը վերաբերում է մե- տաֆիզիկական արժանահավատությանը, ապա- ու մի ողջամիտ մարդ չի կարող առարկել, թե մենք բավարար հիմք ունենք լիովին վստահ շիներու նրանց գոյության մեջ: Արժեք միայն նշել, որ ճիշտ նույն կերպ կարելի է երազի մեջ երևակայել; որ մենք ուրիշ մարմին ունենք, տեսնում ենք ուրիշ աստղեր, ուրիշ երկիր, այնինչ իրականում դրանցից ոչ մեկն էլ չկա: Որտեղի՞ց մենք գիտենք, թե երազում մեր ունեցած մտքերը պակաս չելարիտ են, քան արթուն ժամանակվա- մտքերը: Զէ՞ որ նրանք հաճախ նույնքան կենդանի և արտահայտիչ են: Թող լավագույն մտածողները դիմ վրա ճգնեն, ինչքան ուղում են, բայց ես չեմ կարծում, թե նրանք կարողանան բավարար հիմք գտնել այդ կասկածը գիտարտելու համար, եթե ըն-

գունեն աստծո գոյությունը: Որովհետև իմ ընդունած կանոնը, ըստ՝ որի ճշմարիտ են այն իրերը, որոնք մենք պատկերացնում ենք լիովին պարզ ու հստակ: — Համոզեցուցիլ են միայն այն բանի հետևանքով, որ աստված գոյություն ունի և հանդիսանում է կատարյալ էակ, որից և գոյանում է մեր մեջ եղած ամեն ինչ: Այստեղից հետևում է, որ մեր իդեաները կամ կաղափարները լինելով իրական և ծագելով աստծուց, պետք է ճշմարիտ լինեն այն ամենում, ինչով նրանք պարզ են ու հստակ: Այնպես որ, եթե շատ հաճախ այնպիսի պատկերացումներ ենք ունենում, որոնք կեղծություն են պարունակում, ապա դրանք հենց այն պատկերացումներն են, որոնք ինչ-որ աղոտ ու մութ բան են պարունակում, որովհետև նրանք հաշորդակից են շգոյությանը¹⁷, այսինքն՝ դրանք աղոտ ու խառնակ են այն պատճառով միայն, որ մենք ըստ ամենայնի կատարյալ չենք¹⁸: Եվ ակնհայտ է, որ Հավասարաշափ անընդունելի է, թե սխալն ու անկատարելությունը ծագել են աստծուց, իսկ ճշմարտությունն ու կատարելությունը առաջ են եկել շգոյությունից: Բայց եթե մենք շգիտենայինք թե մեր մեջ եղած այն ամենը, ինչ իրական է և ճշմարիտ, ծագում է մի կատարյալ և անվերջական էակից, ապա ինչքան էլ պարզ և հստակ լինեն մեր կաղափարները, դարձյալ մենք ոչ մի հիմք չենք ունենալ վստահ լինելու, թե դրանք ճշմարիտ լինեն: Կատարելությունն ունեն:

Սրգ, այն բանից հետո, երբ աստծո և հոգու իմացությունը մեզ համոզեց այդ կանոնի ճշմարտությունը, շատ հեշտ է հասկանալ, որ մեր երազները շպիտք է ոչ մի կերպ մեզ ստիպեն կասկածելու արթուն ժամանակ մեր ունեցած մտքերի ճշմարտության վրա: Ըստ որում, եթե պատահի, նույնիսկ քնած ժամանակ, որ մենք ըստ ամենայնի մի հստակ գաղափարի հետքին ընկնենք, օրինակ՝ եթե որևէ երկրաշափ գտնի մի նոր ապացուց, նրաքունը չեր խանգարի, որ այդ ապացուցը ճշմարիտ լինի: Իսկ ինչ վերաբերում է մեր երազների ամենասովորական պատրանքին, որ հանգում է նրան, որ նրանցում իրերը մեզ պատկերանում են ճիշտ այնպես, ինչպես դրանք ընկալում են մեր արտաքին զգայարանները, ապա կարենք չե, որ դա մեզ առիթ է տալիս երկմտելու նման պատկերացումների: Իսկության մեջ, որովհետև այդ պատկերացումները հաճախ մեզ խաբել կարող են և այն ժամանակ, երբ մենք քնած շենք, այսպես, օրինակ, յգեղնախտավորներին ամեն ինչ՝ զեղին է թվուա, իսկ աստղերը և մյուս շատ հեռու գտնվող մարմինները մեզ բավականաշափ ավելի փոքր են երևուա, քան ինկապես կան: Վերջ ի վերջո, մենք պետք է միշտ, արթուն լինենք թե քնած, մեր զատողությունների մեջ հիմնվենք բացառապես մեր բանականության ակնհայտ տվյալների վրա: Պետք է նկատել, որ ես խոսում եմ մեր բանականության մասին, և ոչ բնակի մեր երկարայության կամ մեր

առաջ երկրաշուփների ապացույցները։ Համենայն գեպս ես համարձակվում եմ ասել, որ ոչ միայն միջոց գտա՝ կարճ ժամանակի ընթացքում բավարար լուծում տալու սովորաբար փիլիսոփայության մեջ քննարկվող վլխավոր դժվարություններին, այլև գտա որոշ օրենքներ, որոնք աստված այնպես է հաստատել բնույթյան մեջ ու նրանց գաղափարներն այնպես է դրոշմել մեր հոգու վրա, որ այդ մասին բավարար շափով խորհելուց հետո մենք չենք կարող կասկածել այն բանում, որ այդ օրենքները ճշգրտորեն պահպանվում են ամեն ինչում, որ կա և կատարվում է աշխարհում։ Ապա ուշադրության առնելով այդ օրենքների ամբողջությունը, ինձ թվում էլ թե ես գտա բազմաթիվ ճշմարտություններ, որոնք ավելի օգտակար են ավելի կարող են, քան այն ամենը, ինչ որ առաջ գիտեի, կամ հույս ունեի գիտենալու։

Բայց քանի որ դրանցից ամենակարևորները ես փորձել եմ բացատրել մի հատուկ տրակտատում; որն այժմ զանազան նկատառումներով շեմ կարող հրատարակել¹⁹, ապա կարծում եմ, որ դրանց հետ ամենից ավելի լավ կարող եմ ծանոթացնել, համառոտակի շարադրելով այստեղ այդ գրքի բովանդակությունը։ Ես մտադիր եմ այնտեղ մտցնել այն ամենը, ինչ ինձ հայտնի էի համարում մինչև այդ աշխատության գրելը նյութական իրերի բնույթյան վերաբերմաբ։ Բայց ինչ-

պես նկարիչը չի կարող ժարդ ուտկերեւովի վրա սկսած կերել ծավալ ունեցող առարկայի բոլոր կողմերը, ուստի և ընտրում է գլխավոր կողմերից մեկը, որն ապելի պայծառ է պատկերում, մինչդեռ մյուս կողմերի սովերի մեջ է թողնում և անունելի է դարձնում այնշափով միայն, որշափով հնարավոր է նկարված գլխավոր կողմը դիտվելու դեպքում, այդպիս էլ ես, վախճառքով թի քուցե շկարողանում այդ գրքի մեջ մտցնել այն ամենը, ինչ որ իմ մտքում կար, իս որոշեցի հանգամանորին ներկայացնել միայն լուսի բնույթին վերաբերող իմ մտքերը, իսկ հետո այդ առթիվ ավելացնել որոշ բաներ արեգակի և անշարժ աստղերի համարն, որտեղից էլ գլխավորապես բխում է լուցուք, երկնային արածությունների մասին, որոնց ցույզը մեզ է միշտանցվում։ մոլորակների, գիսավորների և երկրի մասին, որոնք անդրադարձնում են լուսը, և մասնավորապես երկրային բոլոր մարմինների մասին, որովհետև դրանք բուրքն էլ կամ գոնավոր են, կամ թափանցիկ և կամ լուսավոր, և վերջապես մարդու մասին, որ այդ բոլորը տեսնում է, Բայց, որպեսզի մի քիչ ստվերաբեկմ այս ամենը և իմ կարծիքն ազատորեն սրտահայտել կարողանամ, առանց ստիպված լինելու գիտնականների։ Հինավուրց կարծիքներն ընդունելու կամ հերթելու, ես որոշեցի այս ամբողջ աշխարհը թողնել նրանց վիճաբանությանը և խոսել այն մասին միայն, ինչ որ կարող էր կա-

տարվել մի նոր աշխարհում, իթէ այժմ աստված
 մի որևէ տեղ՝ երեսկայական տարածությունների
 մեջ այդ աշխարհի կազմավորման համար բավա-
 կանաչափ մատերիա ստեղծեր և դրա առանձին
 մասերին հաղորդեր այլազան և անկարգ շար-
 ժումներ, այնպես որ զրանից առաջ գար այնքան
 խառնաշփոթ մի քառո, որ բանաստեղծները մի-
 այն կարողանային երեսկայել, իսկ հետո ուրիշ
 ոչինչ շաներ, քան միայն իր սովորական օժան-
 դակությունն ընձեռներ բնությանը և թողներ, որ իր
 հաստատած օրենքների համաձայն գործի բնու-
 թյունը: Այսպիսով, նախ և առաջ ես այդ մատե-
 րիան նկարագրեցի, և աշխատեցի այն պատկերել
 այնպես, որպես թե աշխարհում, իմ կարծիքով,
 զկա ավելի հստակ ու ավելի հասկանալի բան,
 բացառությամբ նրա, ինչ վերեւում ասվեց աստծո-
 և հոգու մասին: Ես նույնիսկ դիտավորյալ ընդու-
 նեցի, թե այդ մատերիայի մեջ չկատար մեկն այն
 ձևերից և հատկություններից, որոնց մասին վի-
 ճում են փիլիսոփայական դպրոցները, ոչ էլ ընդ-
 հանրապես որևէ բան, որի իմացությունն այն աս-
 տիճան բնական շիներ, որ անգամ հնարավոր
 շիներ կարծել, թե որեից մարդ չկիտի այն: Դրա-
 նից հետո ես ցուց տվի, թե որոնք են բնության
 օրենքները և, իմ փաստարկներում հենվելով միայն
 աստծո անսահման կատարելության սկզբունքի
 վրա, աշխատեցի ապացուցել բոլոր այն օրենքնե-
 րը, որոնց վերաբերյալ կասկածներ կարող էին լի-
 98

նել և ցույց տալ, որ պինգամ եթէ աստված բազ-
 մաթիվ աշխարհներ ստեղծած լիներ, չեր գտնվի,
 համենայն դեպս, մեկը, որտեղ այդ օրենքները
 շգտնեին իրենց կիրառումը, Ապա ես ցույց տվի, թե
 ինչպես այդ օրենքների համաձայն այդ քառոսի
 մատերիայի մեծագույն մասը պետք է տեղաբաշխ-
 վեր այնպես, որ կազմավորվեր մեր երկնքի նման,
 թե ինչպես որոշ մասերից պետք է կազմավորվեր
 երկիրը, մի ուրիշ մասից՝ մոլորակները և գի-
 սավորները, մյուսներից՝ արեգակը և անշարժ
 աստղերը: Եվ այստեղ կանգ առնելով լույսի հար-
 ցի վրա, ես ձանգամանորեն բացատրեցի, թե ինչ-
 պես պետք է լինի արևի ու աստղերի լույսը, թե
 ինչպես այն վայրկյանաբար անցնում է երկնային
 անսահման տարածությունները և ինչպես մոլո-
 րակներից ու գիսավորներից անդրադանում է
 երկրին: Դրանց ես ավելացրի կշռադատումներ
 այդ երկնքի ու այդ աստղերի սուրբությանցիայի, դիր-
 քի, շարժումների և բազմազան այլ հատկություն-
 ների մասին, Այսպիսով, ինձ թվում էր, թե իմ
 ասածները բավական էին ապացուցելու համար, որ
 մեր աշխարհի հատկությունների մեջ չի կարելի
 նշանակել որևէ բան, որը նման շիներ կամ
 չկարողանար նման լինել վերն իմ նկարագրած աշ-
 խարհի հատկություններին: Այսուհետև ես հատկա-
 պես խոսք բացի երկրի մասին և ցույց տվի, թե ինչ-
 պես աստված, թեև, համաձայն իմ վճռական ենթա-
 դրության, ծանրությամբ չի ճժտել մատերիան,

որից կազմված է երկիրը; բայց նրա բոլոր մասերը անշեղորեն պիտի դեպի կենտրոնը ձգտեն, թե ինչպես նրա մակերևույթի վրա, շրի և օդի առկայության դեպքում, երկնքի և լուսատուների, հատկապես լուսնի դիրքը պետք է մակընթացություն և տեղատփություն առաջ բերի, ճիշտ այնպես, ինչպես նման պարագաներում նկատվում է մեր ծովերում, ինչպես նաև ջրի և օդի հատուկ հոսանքներ՝ արևելքից-արևմուտք, որպիսին տեսնում ենք արկադային երկրներում; Ես ցուց տվի, թե ինչպես լեռներ, ծովեր, աղբյուրներ և առուներ կարող են կազմվել բնական ճանապարհով, թե ինչպես լեռների մեջ կարող էին հանքեր գոյանալ՝ գաշտերում՝ բուսականություն աճել, և թե ինչպես առհասարակ կարող են կազմավորվել այն բոլոր մարմինները, որոնք խառն կամ բաղադրյալ են կոչվում; Եվ քանի որ երկնային լուսատուներից բացի կրակն է միայն, որ լույս է տալիս, պատահաշխատեցի՝ որքան հնարավոր է հստակորեն բացատիւ այն ամենը, ինչ վերաբերում է նրա բնույթին՝ ինչպես է նա առաջ գալիս, պահպանվում, ինչպես երբեմն տաքություն է տալիս առանց լույսի, երբեմն էլ միայն լույս՝ առանց տաքության. ինչպես նա կարողանում է զանազան մարմիններին զանազան գորշներ տալ և այլ երևույթներ առաջ բերել, ինչպես է, որ նա որոշ մարմիններ հակեցնում է, իսկ ուրիշ մարմիններ պնդացնում. է, իսկ ուրիշ մարմիններ պնդացնում.

100

կամ մոխիր ու ծուխ դարձնել, և վերջապես, ինչպես է, որ այդ նույն մոխիրից, սոսկ իր ուժի ներգործությամբ, ապակի է ստեղծում, եվ քանի որ մոխիրի՝ ապակու փոխարկումը ինձ թվում էր բնության ամենազարդմանալի երևույթներից. մեկը, ապա ես հատուկ հաճույքով նկարագրեցի դա:

Մական այս ամենից ես չեմ ուզում եզրակացնել, թե մեր աշխարհն ստեղծված է իմ նկարագրած ձևով, որովհետեւ շատ ավելի հավանական է, որ աստված սկզբից ենթ ստեղծել է այնպիս, ինչպես որ պետք է լիներ այն: Բայց հաստատ է և այս կարծիքն ընդհանուր ճանաշում ունի աստվածաբանների կողմից, որ այն գործողությունը, որով աստված այժմ աշխարհը պահպանում է, չի տարբերվում նրանից, որով նա մի ժամանակ ստեղծեց այն, այնպիս որ եթե աստված սկզբում նրան միայն քառորդ ձեւ տված լիներ, և հաստատելով բնության օրենքները, աշակցություն ցույց տար նրա սովորական լրնացքին, կարելի կլիներ համոզվել—առանց մեղանչելու արարշագործության հրաշքի դեմ—թե դրանով իսկ միայն ամբողջ գույտ նյութական իրերը ժամանակի ընթացքում կարող էին դառնալ այնպիսին, ինչպես այժմ մենք մեսնում ենք դրանք: Բայց նրանց բնությունը շատ ավելի հեշտ է հասկացվում, եթե նկատի ենք առնում նրանց աստիճանական զարգացումը, քան եթե դիտում ենք դրանք որպես արդեն լիովին կաղմաւորված իրեր:

101

◀ Անկենդան մարմինների և բույսերի նկարագրությունից ես անցա կենդանիների և հատկապես մարդու նկարագրությանը: Բայց քանի որ ես բավականաշափ գիտելիքներ չունեի, որպեսզի դրանց մասին խոսեի նույն ձևով, ինչպես մնացածների մասին, այսինքն՝ հետևանքներոց բխեցնեի պատճառներից և ցույց տայինթի բնությունը ի՞նչ սերմերից և ինչպիս է գոյացնում դրանք, ուստի ես բավականացած ենթադրելով, թե աստված մարդկային մարմինը ըստ իր անդամների արտաքին ձևի և ըստ գործարանների ներքին կազմության ճիշտ նույն ձևով է ստեղծել, ինչ որ մեր մարմինն է, և այն էլ վերևում նկարագրած նախնական մատերիալից միայն. աստված այդ մարմնի մեջ նախապես ոչ մի բանական հոգի չի դրել ոչ էլ որևէ բան, որ գեթ բուսական կամ զգայական հոգի լիներ, այլ նա պարզապես նրա սրտի մեջ բորբոքել է մի անլույս կրակ, որպիսին ես արդեն ճիշտատակել եմ. ես այլ կերպ չեմ կարող լմբրունել այդ կրակը, քան այն, որ տաքացնում է իուստը, երբ սա կուտակված է շորացներուց առաջ, կամ եռացնում է նոր գինին, երբ սա ողկույզներով թողնված է խմորվելու համար. Այս տեսակետից ես քննեցի, թե դրա հետևանքով մարդկային մարմնի մեջ ինչ գործողություններ կարող են տեղի ունենալ, և գտա, որ դրանք բոլորն էլ այնպիսի գործողություններ են, ինչպիսիք մեր մեջ կատարվում են՝ չառնչվելով մտքի հետ, հետևաբար

առանց հոգու մասնակցության, այսինքն՝ առանց մեր մարմնից տարբեր այն մասի, որի բնությունը, ինչպես ասված է վերևում, միայն մտածողությունն է: Դրանք նույն այն գործողություններն են, որոնք, ըստ երևոյթին, ընդհանուր են նաև բանականություն չոմնեցող կենդանիների համար: Մտածողության հետ կապված գործողություններից ես շգտա ոչ մեկը, որը միաժամանակ լիներ այն միակ բանը, որ պատկաներ բացառապես մեզ՝ որպես մարդկանց. ես դրանք բոլորը գտա հետագայում, երբ կատարեցի այն ենթադրությունը՝ թե աստված ստեղծել է բանական հոգին և այն միացրել է մարմնի հետ որոշակի ձևով՝ ինչպես ես նկարվեցի:

Ցույց տալու համար, թե ինչ եղանակով էի ես աց նյութը քննարկում, այստեղ ես կրերեմ սրտի և զարկերակների շարժման բացատրությունը. սա կենդանիների մեջ նկատվող առաջին և ամենալուգանուր շարժումն է, ըստ որի հեշտությամբ կարելի է դատել մնացածների մասին: Իսկ որպեսպի հեշտությամբ հասկացվի հետագա շարադրանքը, ես կուզեի նախ հանձնարարել նրանց, որոնք ծանոթ չեն անատոմիային, սույնը կարգալուց առաջ իրենց աշքի առջե կարել տան թոքեր ունեցող որևէ խոշոր կենդանու սիրտը, դա ըստ ամենայնի նման է մարդու սրտին — և ուշադրություն դարձնել այնտեղ զանված երկու խոռոչների վրա: Խոռոչներից մեկը աչ կոդ-

մում է գտնվում և դրան համապատասխանում են երկու շատ լայն խողովակներ. դրանք են՝ սիներակը (veine cave), որն արյան գլխավոր ընդունարանն է և նման է ժառի բնի, որի ճյուղերը մարմնի մյուս երակներն են, և զարկերակային երակը (veine artérieuse), որը ճիշտ չի անվանված, քանի որ իրականում դա զարկերակ է, որ սկսվում է սրտից և գուրս գալով նրանից բաժանվում է բազմաթիվ ճյուղերի, որոնք տարածվում են թոքերի մեջ: Մյուս խողովակը ձևի կողմում է, որին նույն ձևով միանում են երկու խողովակներ՝ նույն բան, կամ ավելի լայն, քան նախորդները. դրանք են, նախ՝ երակային զարկերակը (artère veineuse), որ նույնպես անհաջող է անվանված, քանի որ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի երակ, որը զալիս է թոքերից, որտեղ նաև բաժանված է մի քանի ճյուղերի՝ միահյուսված զարկերակային երակների ճյուղերին և այն անցքի ճյուղերին, որ շնչափող է կոչվում, որտեղից ներշնչվում է օդը. երկրորդ մեծ զարկերակը, որը սրտից գուրս գալով՝ իր ճյուղերը տարածում է ամբողջ մարմնով մեկ։ Ես կցանկանայի նաև, որ ցնթերցողներին խնամքով, ցույց տրվեր այն տասնեմեկ փոքրիկ փեղկերը, որոնք դռնակների նման բացում և փակում են այդ երկու խողովակների մեջ գտնվող չորս բացվածքները. փեղկերից երեքը գտնվում են սին երակի մուտքի մոտ, որտեղ նրանք այնպես են դասավորված, որ այդտեղ եղած ար-

յանը ազատ մուտք են տալիս դեպի սրտի աջ խոռոչը, բայց թույլ չեն տալիս այդտեղից գուրս հոսել. երեքը՝ զարկերակային երակի մուտքին մոտ, որոնք շրջված են դեպի հակառակ կողմը և թույլ են տալիս, որ համապատասխան խոռոշում գտնվող արյունը թոքերն անցնի, բայց թույլ չեն տալիս, որ թոքերում գտնվող արյունը հակառակ ուղղովթամբ հոսի դեպի սիրտը. երկուամ՝ երակային զարկերակի մուտքի մոտ, որոնք թույլ են տալիս, որ թոքերի արյունը հոսի սրտի ձախ խոռոչը, բայց արգելակում են հոսելու դեպի հակառակ կողմը. երեքն էլ՝ մեծ զարկերակի մուտքի մոտ, որոնք թույլ են տալիս, որ արյունը սրտից գուրս գա, բայց արգելակում են հոսելու դեպի հակառակ կողմը. Այդ փեղկերի թվի համար հարկ չկախնարել այլ բացատրություն, քան այն, որ երակային զարկերակի բացվածքը ձվածք է և իր դիրքին համապատասխան հեշտությամբ կարող է փակել երկուամ միջոցով, մինչդեռ մյուս բացվածքները կլոր են և ավելի լավ կարող են փակվել երեքի միջոցով: Բացի այդ, ես կուզենայի, որ ընթերցողներին ցույց տրվեր նաև, որ մեծ զարկերակը և զարկերակային երակը շատ ավելի կարծր և պինդ կազմություն ունեն, քան երակային զարկերակը և սիներակը, և որ այս վերջին երկուամ սրտի մուտքի առջև լայնանում են և կարծես երկու պարկ կազմում, որոնք սրտի ականջներ են կոշկում՝ և կազմված են սրտի ճյուղվածքի նման նյու-

թից. որ սրտի մեջ միշտ ավելի տաքություն կա, քան մարմնի որևէ այլ մասում. և որ, վերջապես, այս տաքության շնորհիվ, երբ մի կաթիլ արդուն է մտնում սրտի խոռոշը, իսկույն այն ուռչում է և ընդարձակվում, ինչպես դա պատահում է առհասարակ, երբ որևէ հեղուկ կաթիլ-կաթիլ ընկում է մի շատ տաք անոթի մեջ:

Այս բոլորից հետո, սրտի շարժումը բացատրելու համար ես պիտի ասեմ միայն, որ երբ սրտի խոռոշները լցված չեն արյունով, վերջինս անպայման պետք է սիներակից հոսի աջ, և երակային զարկերակից՝ ձախ խոռոչը, քանի որ այս երկու անոթները միշտ արյունով լիքն են դրանց բացվածքները, որոնք բացվում են գեղի սիրու, երբեք փակվել չեն կարող: Բայց հենց որ երկու կաթիլ արյուն է մտնում այդ խոռոշները, յուրաքանչյուրի մեջ մի-մի կաթիլ, տրոնք պիտք է շատ խոշոր կաթիլներ լինեն, որովհետև մտնում են լայն բացվածքներով և արյունով լիքն անոթներից, այն ժամանակ նրանք նոսրանում և ընդարձակվում են այնտեղ գտնվող տաքության պատճառով: Դրա հետևանքով, նրանք ուղղութեան մուտքով ամբողջ սիրտը՝ հրում ու փակում են այն հինգ դռնակները, որոնք գտնվում են երկու անոթների մուտքի, մոռ, որտեղից նրանք առաջ դուրս էին հերեւ, և այդպիսով արգելակում են արյան հետագա թափանցումը սրտի մեջ: Բայց այդ կաթիլները շարունակելով ավելի ու ավելի նոսրանալ՝ ձնշում են ու բաց պ-

նում այն մյուս վեց դռնակները, որ գտնվում են մյուս երկու երակների մուտքի մոտ, որտեղից իրենք դուրս են գալիս, սրտի հետ գրեթե միաժամանակ ուղղութեան վարկերակային երակի և մեծ զարկերակի բոլոր նկուղերը: Դրանից անմիջապես հետո սիրտը կծկվում է, ինչպես նաև զարկերակները, որովհետև սրանց մեջ մտած արյունը սառած է: Նրանց վեց դռնակները վերստին փակվում են և սիներակի ու երակային զարկերակի հինգ դռնակները նորից բացվում են և ներս են թողնում երկու ուրիշ կաթիլներ, որոնք, ինչպես առաջինները, նորից ուղղում են սիրտնու զարկերակներից: Բայց քանի որ արյունը այսպես սրտի մեջ մտնելով, անցնում է այն երկու պարկերի միջով, որոնք ականջներ են կոչվում, ուստի նրանց շարժումը հակադիր է սրտի շարժման: Նրանք կծկվում են, երբ սիրտն ուղղում է: Սակայն, որպեսզի նրանք, որոնք ծանօթ չեն մաթեմատիկական ապացուցների ուժին և սովոր չեն ճշմարիտ փաստարկները ճշմարտանմաններից՝ տարբերելու, անմտորեն չփորձեն իմ բացատրությունը հերքել՝ առանց այն քննարկելու, ես նրանց ուղղում եմ նախազգուշացնել, որ իմ բացատրած շարժումն անհրաժեշտարար հետևում է օրգանների այն քասավորությունից, որ աշքով տեսանելի է սրտում, պաքությունից, որ կարելի է մատներով զգալ, և արյան հատկությունից, որ փորձով կարելի է ստուգել: Այդ շարժումը ճիշտ այնպիս անհրաժեշտարար հետե-

վում է վերը նշվածից, ինչպես ժամացույցի շարժումը հետևում է նրա զապանուկների և անիվների ուժից, զարավորությունից և կազմվածքից:

Բայց եթե հարցնեն, թե ինչպես է, որ երակների արյունը այսպես անընդհատ սրտի մեջ հոսելով շի սպառվում, և ինչպես է, որ զարկերակները շափից դուրս չեն լցվում արյունով, քանի որ սրտից անցնող ամբողջ արյունը նրանց մեջ է մտնում, ապա ես կրավարարվեմ այն պատասխանով, որ տրված է մի անգիտացի թժշկի գրքում*, որին պետք է փառարանել այն բանի համար, որ այս հարցում առաջինը սառուցը կոտրեց և ցուց տվեց, որ զարկերակների ծայրերում կան բազմաթիվ մանր անցքեր, որոնցով սրտից ստացված արյունը մտնում է երակների մանր ճյուղերը և այնտեղից նորից ուղղվում դեպի սիրտը, այնպես որ արյան շարժումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի մշտական շրջանառություն: Նա շատ լավ ապացուցում է դա վիրաբույժների սովորական փորձով, նրանք բացուկը թույլ կապում են այնտեղից վերև, որտեղ երակ են բացում և դրանով ստիպում են, որ արյունն ավելի առատ հոսի, քան կհոսեր առանց կապելու: Ճիշտ դրա հակառակը պիտի կատարվեր, եթե բագուկը կապեին ներքեցից՝ դաստակի և բացվածքի միջև, կամ թե շատ ուժեղ կապեին բացվածքից վեր: Ակնբախ է, որ թույլ կա-

* Hætracus²⁰. De motu cordis (Ծանոթագրություն Դեկադաբ):

պը արգելակելով ձեռքում եղուծ արյան վերադարձը երակների միջով դեպի սիրտը, չի արգելակում, սակայն, զարկերակներից եկող նոր արյանը, որովհետև վերջիններս ավելի խոր են գտնվում և ունեն ավելի կարծր ու հեշտությամբ չսեղմվող պատյան, ինչպես նաև սրտից բխող արյունը ավելի մեծ ուժով է մզլում նրանց մեջ, ձեռքի ուղղությամբ; քանի թե այստեղից դեպի սիրտ վերադարձող արյունը՝ երակների մեջ և իսկ երբ արյունը երակներից մեկի բացվածքից դուրս է գալիս, ապա անհրաժեշտարք կապից ներքև, այսինքն՝ բազկի վերջավորության մոտ, պետք է մի անցք լինի, որով արյունը կարողանա զարկերակներից դուրս գալիս արյան շրջանառությունը շատ լավ ապացուցում է մասնանշերով փոքրիկ փեղկերի գերը, որոնք այնպիս են զասավորված երակների երկարությամբ զանազան տեղերում, որ դրանք թույլ չեն տալիս, որ արյունը մարմնի միջին մասից հոսի դեպի վերջավորությունները, այլ միայն հակառակ ուղղությամբ՝ վերջավորություններից դեպի սիրտը: Նա ապացուցում է դա նաև մի փորձով, որ ցույց է տալիս, թե մարմնի մեջ եղած ամբողջ արյունը կարող է շատ կարճ ժամանակում դուրս հոսել մի կտրված զարկերակից, անգամ եթե սա պինդ կապված լինի սրտին բոլորովին մոտիկ, և բացվածքը լինի սրտի ու այդ կապի միջև, այնպիս որ հիմք չկա հնթագրելու, որ արյունը գալիս է որևէ այլ տեղից, բացի սրտից:

Թայց ուրիշ շատ հիմքեր էլ կան, սրտնք վկայում են, թե արյան շարժման իսկական պատճառն իմ բացատրածն է: Նախ այն տարբերությունը, որ կա երակներից և զարկերակներից դուրս եկած արյան մեջ, կարող է առաջ գալ այն պատճառով, որ արյունը, անցնելով սրտի մեջ նոսրանում ու կարծես թորվում է, իսկ սրտից դուրս գալուց անմիջապես հետո, այսինքն՝ զարկերակների մեջ, ավելի նուրբ է, ավելի աշխույժ և տաք, քան սիրտը մտնելուց առաջ, այսինքն երակներում եղած ժամանակի: Ավելի ուշադիր զննելու դեպքում կտեսնենք, որ այս տարբերությունը պարզ նկատելի է սրտի մոտ միայն, բայց ոչ նորանից ավելի հեռավոր տեղերում: Հետո, զարկերակային երակի և մեծ զարկերակի պատերի պնդությունը ցույց է տալիս, որ արյունն այլուղի ավելի մեծ ուժով է խփում, քան երակների պատերին: Եվ ուրիշ ինչ պատճառ կա, որ սրտի ձախ խոռոչը և մեծ զարկերակը ավելի ընդարձակ ու ավելի լայն լինեին, քան աջ խոռոչը և զարկերակային երակը: Եթե ոչ այն, որ երակային զարկերակի արյունը, որը միայն թոքերովն է անցնում, սրտից դուրս գալուց հետո ավելի նուրբ է և նոսրանում է ավելի մեծ ուժով և հեշտությամբ, քան թե սիներսկից անմիջապես եկող արյունը: Եվ ի՞նչ կարող են կուահել բժիշկները, շոշափելով զարկերակը, եթե չգիտեն, որ իր բնույթի փոփոխման համապատասխան արյունը սրտի տաքության

պատճառով կարող է ավելի ուժեղ կտմ ավելի թույլ կերպով, ավելի արագ կամ ավելի դանդաղ ընդարձակվել, քան առաջ եվ եթե քննարկենք, թե այս տաքությունն ինչպես է հաղորդվում մարմնի մյուս անդամներին, չպիտի՝ արդյոք խոստվանենք, թե այդ կատարվում է արյան միջոցով, որն անցնելով սրտով, այնտեղ տաքանում և տարածվում է ամբողջ մարմնով մեկ: Դրանից է, որ եթե մարմնի որևէ մասը զրկում են արյունից, ապա տաքության պակաս է առաջ գալիս: Եթե սիրտը նույնիսկ շիկացած երկաթի պես տաք լինի, դարձյալ բավական չէր լինի ձեռներն ու ոտներն այնքան տաքացնելու համար, որքան տաքացնում է սիրտը, եթե նա մշտապես արյուն չուղարկեր այնտեղ: Դրանից հասկանում ենք նաև, որ շնչառության իսկական նշանակությունն այն է, որ բավարար շափով թարմ օդ է տանում թոքերը, որպեսզի սրտի աջ խոռոչից այնտեղ մտած արյունը, որ նոսրացել ու գոլորշու նման էր դարձել, նորից գոլորշուց փոխարկվի արյան: Առանց դրան, մտնելով սրտի ձախ խոռոչ՝ արյունը չէր կարող այնտեղ գտնված կրակի համար սնունդ ծառայել: Այդ բանը հաստատվում է նրանով, որ թոք չունեցող կենդանիները սրտի միայն մի խոռոչ ունեն, և որ երիխանները, որոնք իրենց մոր արգանդում չեն գործադրում թոքերը, ունեն մի բացվածք միայն, որտեղից արյունը սիներակից սրտի ձախ խոռոչն է հոսում, և մի ծորան, որտեղից արյունը

ղարկերակալին՝ երակից անցնում է ուղղակի մեծ զարկերակը, չմտնելով թռիքը, Բացի այդ, ինչպես պիտի մարտողություն կատարվեր սահմոքաւմ, եթե սիրուր զարկերակների միջոցով տաքություն չուզարկեր այնողութեան նրա հետ միասին որոշ շափով արյուն՝ նրա ամենահոսում մասերից, որ օժանդակում են սննդի տարրալուծվելուն, Ու հետո չէ արյուք հասկանալ, թե ինչպես է սննդի հյութն արյան փոխարիվում, եթե նկատի առնենք, որ արյունը ամեն օր հարյուր, գուցե երկու հարյուր անգամ սրտիցն անցնելով ու վերադառնալով թորվում է ամբողջովին: Եվ ի՞նչ կարիք կա սննդառությունը և մարմնի մեջ տարբեր նյութերի արտադրությունը բացատրելու համար ավելին ասել, քան ցուցը տալ, որ այն ուժը, որով արյունը նոսրանալով սրտից անցնում է զարկերակների ծայրամասերը, արյան որոշ մասերը կասեցնում է այն օրգաններում, որոնցով նրանք անցնում են, և փոխարինում են այնտեղ ուրիշ մասերի, որոնք դուրս են մղվում այդանություն, և նայած հանդիպած ծակոտիկների դիրքին, կազմվածքին և շափերին՝ արյան որոշ մասնիկներ մյուսներից ավելի արագ են մտնում իրենց համապատասխան, տեղերը, հիշտ այնպես, ինչպես հատիկներն են բաժանվում իրարից, անցնելով տարբեր մեծության անցքեր ունեցող մաղից, որ կարող է դիտել ամեն ոք: Վերջապես այս բոլորի մեջ ամենաուշագրավը կենսական ոգիների գոյացումն է, որոնք թեթև քամու,

կամ ավելի լավ է ասել շատ մաքուր և աշխուզ բոցի նման մեծ առատությամբ անընդհատ սրտից բարձրանում են ուղեղը, իսկ այդտեղից նյարդերի միջոցով դեպի մկանները և շարժման մեջ են գնում բոլոր անդամները: Ընդ որում կարիք չկա երեսակայել որևէ այլ պատճառ այն բանի, թե ինչու արյան այն մասերը, որոնք ամենից շարժուն և ամենից հեշտ թափանցող հատկություն ունեն և ծառայում են հատկապես կենսական ոգիների գոյացմանը, սրտից հենց դեպի ուղեղն են գնում և ոչ թե այլուր, քան այն, որ դեպի ուղեղն արյուն տանող զարկերակները անցնում են ամենակարճ տևիքով: Իսկ ըստ մեխանիկայի օրենքների, որոնք նույնական են բնության օրենքներին, երբ մի քանի առարկաներ ձգուում են միաժամանակ ու միենույն ուղղությամբ շարժվել դեպի մի կողմ, որտեղ բուրի համար բավականաշափ տեղ չկա—ինչպես դա պատահում է արյան մասնիկների հետ, որոնք սրտի ձախ խոռոչից դուրս գալով ձգուում են դեպի ուղեղը,— անհրաժեշտաբար ավելի թուզ և նվազ շարժուն մասնիկները դուրս են մղվում ավելի ուժեղների կողմից, այնպես որ տեղ են հասնում այս վերջինները միայն:

Այս ամենը ես բավականաշափ հանգամանութեն բացատրել եմ այն երկում, որ ես առաջ մտադիր էի հրատարակել: Հետո, ես այնտեղ ցուց էի տվել, թե ինչպես պետք է լինի մարդկային մարմնի մկանների և նյարդերի կառուցվածքը, որպես-

զի նրանցում գոտնված կենսական ոգիները ի վիճակի լինեին անդամները շարժելու ճիշտ այնպէս, ինչպես մենք տեսնում ենք, որ գլխատված գլուխները գեն շարժվում են և կրծում հողը, թեև նրանցում այլն ոչ մի կյանք չկա: Ես ցույց էի տվել, թե ինչ փոփոխություններ պետք է կատարվեն ուղեղում, որպեսզի առաջ բերեն արթում վիճակ, քոն և երազ, թե ինչպես լույսը, ձայնը, հոաց, համը, տաքությունը և արտաքին իրերի մյուս բոլոր հատկությունները կարող են զգայարանների միջոցով ուղեղում զանազան զաղափարներ դրոշմել. թե ինչպես քաղցը, ծարավը և մյուս ներքին վիճակները կարող են նույնպես իրենց զաղափարներն այնտեղ ուղարկել, թե ինչը պիտի համարել ընդհանուր զգայարանք (sens commun), որն այդ զաղափարներն ընդունում է, հիշողություն, որը դրանք պահպանում է, երեսկայություն, որը կարող է այդ զաղափարները վերափոխել և դրանցից նորերը կազմել, ինչպես նաև կենսական ոգիները աշարժեր ձևով մկանների միջև բաժանելով մարմնի հիշյալ անդամների մեջ առաջ բերել այն բոլոր շարժումները—ինչպես արտաքին առարկաների աղղությամբ, որոնք ներդրում են զգայարանների վրա, այնպիս էլ ներքին զգացմունքների հետևանքով,— որոնք հատուկ են մեր մարմնի անդամներին, եթե նրանց ուղղություն չի տալիս գիտակցական կամքը: Այս ամենը բնակտարօրինակ չի թվա նրանց, որոնք գիտեն, թե ինչ-

քան տարրեր ավտոմատներ և ինքնաշարժ գործիքներ կարող է շինել մարդկային վարպետությունը, և այն էլ շատ քիչ մասեր օգտագործելով, համեմատած ուկրոնների, նյարդերի, արյունատար և արյունաբեր երակների և մյուս բոլոր մասերի այն հակայական բազմության հետ, որոնք գտնվում են յուրաքանչյուր կենդանու մարմնի մեջ: Ով ծանոթ է այս բոլորին, նա կհասկանա, որ այդ մարմինը, որպես աստծո ձեռքով՝ պատրաստված մի մեքենա, անհամեմատ ավելի լավ է սարքված և ինքնին շատ ավելի սքանչելի շարժումներ կարող է կատարել, քան ամեն մի մեքենա, որ մարդն է հնարել:

Այստեղ ես հատկապես կանգ էի առել այն բանի բացատրության վրա, որ եթե այնպիսի մեքենաներ լինեին, որոնք ունենային կապկի կամ որևէ խելազուրկ կենդանու օրգաններն ու արտաքին տեսքը, ապա մենք ոչ մի միջոց չենք ունենա դրանց և այդ կենդանիների բնույթի մեջ էական տարբերություն գտնելու, զնդհակառակն, եթե լինեին այնպիսի մեքենաներ, որոնք մեր մարմնին նմանվեին և մեր գործողություններն ընգործինակեին, ինչքան որ այդ հնարավոր է բարոյապես, այնուհանդերձ մեկ երկու վստահելի միջոց՝ կմնային իմանալու համար, որ գրանք ընազի իսկական մարդիկ չեն: Առաջին, նրանք երբեք չպիտի կարողանային օգտագործել ոչ բառեր, ոչ էլ այլ նշաններ, գրանք զուգակցելով այնպես,

ինչպես մենք ենք անում՝ մեր մտքերն ուրիշներին
 հաղորդելու համար, թեև կարելի էր երևակայել,
 այնպես շինված մի մեքենա, որ բառեր արտա-
 սանի կամ նույնիսկ արտասանի որոշ բառեր այն
 մարմնական ներգործության առնչությամբ, որ
 առաջ բերեր այս կամ այն փոփոխությունը նրա
 օրգաններում, օրինակ եթե դիպչեին նրա մարմնի
 որևէ տեղին, նա հարցներ, թե ի՞նչ են իրենից ու-
 զում, դիպչեին մի այլ տեղի՝ ճշար, թե ցավ է տա-
 լիս և այլն; Բայց անկարելի է պատկերացնել, թե
 նա կարողանա բառերը տարբեր կերպ դասա-
 վորել, որպեսզի իր ներկայությամբ ասած խոսքին
 դրա իմաստից բխած պատասխան տա, ինչպես
 դա ամենաբութ մարդիկ անգամ կարողանում են
 անել: Երկրորդ, այդպիսի մեքենաները թեկուզ
 կարողանային շատ բաներ նույնքան լավ, կամ
 նույնիսկ ավելի լավ կատարել, քան մեզնից որևէ
 մեկը, բայց ուրիշ գործերում նրանք անխուսա-
 փելիորեն ցույց կտային իրենց անկարողությունը
 և ի հայտ կդարձնեին, որ գործում են ոչ թե գի-
 տակցաբար, այլ շնորհիվ իրենց օրգանների դա-
 սավորության: Որովհետև բանականությունը մի
 համընդհանուր գործիք է, որ կարող է ծառայել
 ամենատարբեր հանգամանքներում, մինչդեռ մե-
 քենայի օրգանները ամեն մի մասնակի գործի
 համար կարիք ունեն հատուկ դասավորության:
 Այստեղից հետեւում է, որ բարոյապես անկարելի
 է մեքենայի մեջ այնքան բազմազան օրգաններ

ունենալ, որ դրանց միջոցով նա կարողանար կյան-
 քի բոլոր հանգամանքներում գործել այնպես, ինչ-
 պես մեզ հնարավորություն է տալիս գործելու բա-
 նականությունը:

Նույն այդ երկու միջոցներով կարելի է իմա-
 նալ մարդկանց և կենդանիների միջև եղած տար-
 բերությունը, որովհետև վերին աստիճանի նշա-
 նակալից է, որ շկան այնքան բութ ու հիմար մար-
 դիկ, շրացառելով անգամ խելազարներին, որոնք
 ի վիճակի վիճերին զանազան բառեր ի մի բերել
 և կազմել դրանցից խոսք, իրենց միտքը հաղոր-
 դելու համար: Ընդհակառակն, ոչ մի այլ կենդանի
 չկա, որ ինչքան էլ կատարյալ և ինչքան էլ ի ծնե
 օժտված լինի, կարողանար նման բան անել: Դա
 նրանց օրգանների թերությունից չե, որովհետև,
 կաշաղակները և թութակները կարող են ճիշտ
 նույն բառերն արտասանել, ինչ որ մենք, սակայն
 նրանք մեզ պես խոսել չեն կարող, այսինքն՝ ցույց
 տալ, թե իրենք իրենց ասածը հասկանում են, մինչ-
 դեռ ի ծնե խուլ ու համր մարդիկ, որոնք նույնքան,
 կամ ավելի քան կենդանիները, զրկված են այն օր-
 գաններից, որ ուրիշ մարդկանց համար ծառայում
 են որպես խոսելու միջոց, սովորաբար ինքնու-
 րույն հնարում են մի քանի նշաններ, որոնց մի-
 ջոցով բացատրվում են այն մարդկանց հետ,
 որոնք նրանց հետ են լինում և ժամանակ են
 գտնում նրանց լեզուն սովորելու: Իսկ դա վկայում
 է ոչ միայն այն մասին, որ կենդանիներն ավելի

բիշ բանականություն ունեն, քան մարդիկ, այլ որ
 նրանք առհասարակ բանականություն չունեն, և
 որովհետև մենք տեսնում ենք, որ խոսել կարողա-
 նալու համար շատ բիշ բանականություն է պետք.
 և քանի որ միւնույն տեսակին պատկանող կեն-
 դանիների, ինչպես և մարդկանց միշն նկատվում
 է որոշակի անհավասարություն, ընդ որում ոմանք
 ավելի հեշտ են կրթվում, քան մյուսները, ուրեմն
 անհավանական է, որ կապիկը կամ թուժակը ի-
 րենց տեսակի մեջ ամենակատարյալը լինելով,
 չամեմատվեին ամենահիմար երեխայի, կամ
 համենայն դեպս այնպիսի երեխայի հետ, որի
 ուղեղը վնասված է, եթե միայն նրանց հոգին մեր
 հոգուց միանգամայն տարբեր լիներ իր բնույթով:
 Եվ շպետք է շփոթել բառը այն բնական շարժում-
 ների հետ, որոնք զգացումներ են արտահայտում
 և որոնց ընդօրինակել կարող են թե մեքենաները,
 և թե կենդանիները, և ոչ էլ մի քանի հին հեղի-
 նակների հետ ենթադրել, թե կենդանիները խռովում
 են, բայց մենք չենք հասկանում նրանց լեզուն,
 եթե դա ճիշտ լիներ, այն ժամանակ նրանք ունե-
 նալով մեր օրգանների նման օրգաններ, պիտի
 կարողանային բացատրվել մեզ, ինչպես և իրենց
 նմանների հետ: Խիստ նշանակալից է նաև այն
 հանգամանքը, որ թեև շատ կենդանիներ որոշ
 ուրծողությունների մեջ ավելի մեծ ճարտարու-
 թյուն են ցույց տալիս, քան մենք, բայց շատ
 ուրիշներում ընդհակառակն՝ ոչ մի բանով

դա չի դրսկորվում, ուստի և այն բանը, որ
 նրանք մեղանից ավելի լավ են անում, չի ապա-
 ցուցում, թե նրանք բանականություն ունեն. այլա-
 պես, այդ հաշվով նրանք ավելի շատ բանականու-
 թյուն կունենային, քան մեղանից որևէ մեկը և
 ամեն ինչ մեղանից ավելի լավ կկատարեին, ավե-
 լի շուրջ դա հենց ապացուցում է, որ նրանք բա-
 նականություն չունեն և որ բնությունը նրանց մեջ
 գործում է համաձայն նրանց օրգանների կազմ-
 վածքի. այսպես, մենք տեսնում ենք, որ սոսկ
 անիվներից և զսպանակներից կազմված ժամա-
 ցուցը կարող է հաշվել ժամերը և շափել ժամա-
 ցակը ավելի ճիշտ, քան մենք՝ մեր ամբողջ խելա-
 հասությամբ հանդերձ:

Կընուհետև ես նկարագրեցի բանական հոգին
 և ցույց տվի, որ նա ոչ մի կերպ չէր կարող բխած
 ինեւ մատերիայի ուժից, ինչպես մնացած ամեն
 ինչը, որի մասին ես խոսել եմ, այլ որ նա պիտք
 է անպատճառ ստեղծված լինի. բավական չէ
 նաև, որ նա տեղակորպված լինի մարդու մարմնում,
 ինչպես նաև վավարը իր նավում, թեկուզ և նրա ան-
 դամները շարժման մեջ դնելու համար. անհրա-
 ժեշտ է, որ նա մարմնի հետ սերտորեն կապված
 և միացված լինի, որպեսզի կանքի կոչի զգաց-
 մունքներ և բաղադանքներ, ինչպիսիք մերն են, և
 դրանով իսկ ստեղծի իսկական մարդ: Ընդումին,
 այստեղ ես ավելի հանգամանորեն կանգ առա հո-
 գու հարցի վրա, որովհետև դա ամենակարևոր

Ի ՞ Ն Հ Ա Ն Հ Ո Ր Ա Ժ Ե Շ Ա Ն
Հ Ե Տ Ա Զ Ո Տ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Ս Ե Ջ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Հ Ա Մ Ա Ր

Հարցերից մեկն է: Այն մարդկանց մոլորությունից
բացի, որոնք ժխտում են աստծո գոյությունը, մո-
լորությունը, որն ըստ իս, բավականաշափ հերքվեց
վերեռում, չկա մի բան, որ տկար մտքերն առա-
րինության շիտակ ճամփից հեռացներ, քան այն
հայացքը, թե կենդանիների հոգին ոճի նույն
բնությունը, ինչ որ մերը և որ, հետևաբար, այս
կյանքից հետո մենք, ճանձների և մրցյունների նո-
ման, ոչ վախենալու և ոչ էլ հուսալու բան շունենք,
այնինչ, եթե հասկացել ենք, թե ինչքան է մեր հո-
գին տարբերվում կենդանու հոգուց, այն ժամա-
նակ մեզ համար շատ ավելի պարզ կլինեն այն
փաստարկները, որոնք ապացուցում են, թե մեր
հոգին դնի մարմնից միանգամայն անկախ բնու-
թյուն և, հետևաբար, ենթակա չէ մարմնի հետ
միաժամանակ մեռնելու: Իսկ քանի որ շինշմար-
վում ոչ մի պատճառ, որ կարողանար հոգին քայ-
քալել, ապա բնականաբար, մենք հակվում ենք
այն մտքին, որ հոգին անմահ է:

Այժմ արդեն երեք տարի է, ինչ վերջացրել եմ
այն տրակտատը, որ պարունակում է ամբողջ
շարադրածը և սկսեցի վերանայել՝ հրատարակի
ձեռքը հանձնելու համար, բայց այդտեղ ինձ հայտ-
նի դարձավ, որ այն անձնավորությունները, որոնց
եմ հարգում եմ և որոնց հեղինակությունն այնքան
մեծ է իմ գործերի վրա, որքան իմ սեփական բա-
նականության հեղինակությունն իմ մտքերի վրա,
հավանություն չեին տվել մի աստղագիտական
հայացքի, որ մի քանի ժամանակ առաջ հրատա-
րակել էր մի ուրիշ հեղինակ: Ես շեմ ուզում ասել,
թե կողմնակից եմ այդ հայացքին, բայց նախքան
դատապարտելը ես նրանում: ոչինչ չեին նկատել,
որով կարողանայի ենթադրել, թե դա կրոնին կամ
պետությանը կարող էր վնաս պատճառել և ոչ էլ
հետևաբար, ինձ արգելեր այդ մասին գրելու, եթե

դրանում համոզեր ինձ իմ բանականությունը: Եվ
դա ստիպեց ինձ երկյուղ կրելու, թե գուցե իմ հա-
յացքների մեջ ևս գտնվի մի կարծիք, ուր ես թյու-
րիմացության տեղիք տված լինեմ, չնայած նրան,
որ ես միշտ մեծ ճիգեր եմ գործադրել, որպեսզի
վընդունեմ որևէ նոր կարծիք, եթե դրա միանգա-
մայն արժանահավատ ապացուցները շունենամ,
և չկրել ոչ մի բան, որ կարողանար որևէ մեկին
վնաս պատճառել: Այս էլ բավական էր, որ ստի-
պեր ինձ այդ գիրքը հրատարակելու իմ որոշումը
փոխել: Թեև շատ ուժեղ էին այն հիմունքները, որ
այն ժամանակ ինձ դրդում էին հրատարակելու իմ
դիրքը, բայց դրանից հրաժարվելու ուրիշ շատ
հիմունքներ գտան իմ այն բնական հակումները,
որոնք ինձ ստիպում էին ատել գիրք գրելու ար-
հեստը: Այդ երկու տեսակի փաստարկները այնպի-
սիք են, որ ոչ միայն ես եմ որոշ շափով շահագըր-
գըրոված դրանք շարադրելու այստեղ, այլև թերևս
հասարակությունն էլ կրտենար դրանք իմանալ:

Ես երբեք իմ խորհրդածության արդյունքներին
մեծ նշանակություն չեմ տվել, և քանի դեռ ուրիշ
պտուղներ չեի քաղել իմ գործադրած մեթոդից,
բայց առությամբ այն բավականության, որ ես գործում
էի մտահայեցական գիտությունների մի քանի
գժվարությունների հաղթահարումից, կամ նրա-
նից, որ աշխատում էի այդ մեթոդի համապա-
տասխան կարգավորել իմ վարք ու բարքը,— ես
ինձ պարտավոր չեի համարում այդ մասին գրել:

Հստ որում, ինչ վերաբերում է բարքերին, ապա
այստեղ ամեն մարդ այնքան ուրույն կարծիք ունի,
որ նույնքան բարենորոգիչներ կարող են գտնվել,
որքան զլուխներ կան, եթե իհարկե թույլատրված
լիներ որևէ փոփոխություն մտցնել այստեղ բնավ
ո՛չ միայն նրանց, որոնց աստված վեհապետների է
կարգել ժողովուրդների վրա, կամ որոնց նա մար-
գարեներ լինելու բավական շնորհք ու եռանդ է
տվել: Եվ թեկուզ իմ մտահայումներն ինձ շատ
հաճելի էին, ես կարծում էի, թե ուրիշներց նույն-
պես ունեն իրենց մտահայումները, որոնք գուցի
նրանց շատ ավելի հաճելի են: Բայց հենց որ ես
ֆիզիկայի բնագավառում մի քանի ընդհանուր
գաղափարներ ձեռք բերի և սկսեցի դրանք ստու-
գել զանազան մասնակի գժվարությունների վրա
և նկատեցի, թե որքան հետու կարող են տանել
դրանք և որքան են տարբերվում այն սկզբունք-
ներից, որոնք օգտագործվել են մինչև այժմ, ես
որոշեցի, որ անկարելի է դրանք այդքան երկար
ծածուկ պահել, առանց մեղանշելու այն պատվի-
րանի գեմ, որ պարապարեցնում է մեկ մեր ուժե-
րի շափով ծառայել բոլոր մարդկանց ընդհանուր
բարիքին: Այդ հիմնական գաղափարներն ինձ
ցուցը տվին, որ դրանց միջոցով հնարավոր է հաս-
նել այնպիսի գիտելիքների, որոնք շատ օգտակար
են կյանքում, որ գարոցներում դասավանդվող
մտահայեցողական գիլիսոփայության փոխարեն
կարելի է ստեղծել մի գործնական գիլիսոփայու-

համեմատած այն ամենի հետ, ինչ մնում է գեղաս
 գտնելով, և որ կարելի կլիներ փրկվել հոգեկան և
 մարմնական անթիվ հիվանդություններից, թերևս
 նույնիսկ ծերունական ուժասպառությունից, եթե
 գոհացուցիչ գիտելիքներ ունենալինք դրանց պատ-
 ճառների և դրանց բուժամիջոցների մասին, որ
 մատակարարում է մեզ բնությունը Արդ, մտա-
 դրություն ունենալով իմ ամբողջ կյանքը նվիրել
 այդքան անհրաժեշտ մի գիտություն կնորելուն
 և գտնելով մի ուղի, որը ինձ թվում էր, պետք է
 որ անպատճառ հասցներ այդ գիտությանը, եթե
 միայն կյանքի կարծառելությունը և փորձի պա-
 կասն արգելք համոդիպանային, — ես կարծում էի,
 թե այս երկու արգելքները հաղթահարելու ավելի
 լավ միջոց չկա, քան այն ամենը, ինչ որ ես գտել
 եմ, անգամ եթե դա շատ քիչ լիներ, բարեխղճո-
 րեն հասարակության սեփականություն դարձել
 և դրդիչ հանդիսանալ, որ ընդունակ մարդիկ ավե-
 լի առաջ ձգություն կարդար կատար հարաբեկության
 մարդկանց ավելի իմաստուն և ավելի ճարտար
 դարձելու համար, քան եղել են մինչև հիմա, ապա
 ես կարծում եմ, որ դա պետք է փնտրել բժշկակա-
 նության մեջ: Ճիշտ է, ներկայիս բժշկականու-
 թյունը շատ քիչ բան ունի, որի օգտակարությունը
 նշանակալից լիներ, սակայն ոչ մի մտադրություն
 շունենալով վատաքանելու նրան, ես վստահ եմ,
 որ բոլորը, նույնիսկ նրանք, որոնց համար նա
 մասնագիտություն է, կիսում վատաքանեն, որ այն
 ամենը, ինչ հայտնի է նրան, համարյա ոչինչ է,

ինչ վերաբերում է փորձերին, և նկատեցի, որ
 դրանք այնքան ավելի անհրաժեշտ են գոտում,
 ինչքան մենք առաջ ենք զնում. իմացության մեջ:
 Նախապես, իհարկե, ավելի լավ է օգտվել միայն
 այն փորձերից, որոնք իրենք են ներկայանում
 մեր գոյայարաններին, և որոնք, իթի անգում նրանց
 մասին շատ քիչ խորհրդածենք, չեն կարող մեզ
 համար անհայտ մնալ, քան թե փնտրել հազվա-
 գյուտ և գժվարին փորձերը. Դա բացատրվում է
 նրանով, որ այս հազվագյուտ փորձերը հաճախ
 խարսում են մեզ, երբ մենք դեռ ծանոթ չենք ավե-
 լի հասարակ փորձերի պատճառներին, իսկ այն
 հանգամանքները, որոնցից կախում ունեն դրանք,
 համարյա միշտ այնքան բացառիկ ու աննշան են,
 որ շատ գժվար է նշանակել: Իմ ընդունած կարգը
 այսպիսին էր: Անմի և առաջ ես ձգուում էի առհա-
 սարակ գոտնել այն ամենի սկզբունքները և նախա-
 պատճառները, ինչ գոյություն ունի կամ կա-
 րող է գոյություն ունենալ աշխարհում, նկա-
 տի շատներով ուրիշ ոչինչ բացի աստծոց,
 որն արարշագործել է աշխարհը, և մակարե-
 րելով դրանք միայն այն անխախտ ճշմարտու-
 թյուններից, որոնք ի բնե հատուկ են մեր հոգի-
 ներին: Ապա ես քննեցի, թե որոնք են այն նախ-
 նական և ամենասովորական հետևանքները, որ
 կարելի է հանել այդ պատճառներից, և այդ ձևով,
 ինձ թվում է, թե ես գտա երկինքը, ասաղերը, եր-
 կիրը և երկրի վրա եւ ջուրը, օգը, կրակը, հանքե-

2.

2.

րը և նման այլ իրերը, որոնք ամենից ավելի սո-
 վորական են և հասարակ և այդ պատճառով եւ
 ավելի մատշելի են իմացությանը: Այնուհետեւ,
 երբ ես ուզում էի ավելի մասնավոր հետևանքնե-
 րի քննությանն անցնել, իմ առջև բացվեց նրանց
 մի այնպիսի վիթխարի բազմազանություն, որ ինձ
 թվում էր, թե մարդկացին ոգին ի վիճակի չէ աշ-
 խարհի վրա գտնվող մարմինների ձևերն ու տե-
 սակները տարբերելու ուրիշ ձևերի ու տեսակների
 բազմազանությունից, որոնք կարող էին երկրում
 լինել, եթե միայն աստված ուզենար դրանք
 տեղավորեր այնտեղ, Հետևաբար, դրանք օգտա-
 կար դարձնել հնարավոր է միայն՝ անցնելով հե-
 տևանքներից գեպի պատճառները և դիմելով բազ-
 մաթիվ մասնակի փորձերի: Ծնորհիվ դրա, իմ
 ոգու տեսադաշտով անցան այն բոլոր առարկա-
 ները, որոնք երբեկցի իմ զգայարաններին ներկա-
 յացիլ էին, և ես համարձակվում եմ պնդել, թե այն-
 ունի նշանակություն որևէ բան, որ կարելի վիներ հար-
 մար ձևով բացատրել իմ գոտած սկզբունքներով:
 Բայց ես պետք է նաև խոսալունեմ, որ բնության
 զգորությունն այնքան քննարկակ է ու լայն, իսկ
 իմ սկզբունքներն այնքան պարզ ու ընդհանուր, որ
 ես գրեթե չեմ նշանակում մի այնպիսի մասնակի
 հետևանք, որը՝ կարելի վիներ մակարերի այդ
 սկզբունքներից մի քանի տարբեր եղանակներով,
 այնպիս որ սովորաբար ինձ համար ամենից զբժ-
 վարը այն բանի որոշելն էր, թե այդ եղանակներից

մարիտ է, որ ամեն մարդ, իր ուժիրի շափով պար-
 տավոր է հոգալ սրբիչների բարիքի մասին, և նա,
 որ ոչ ոքի օգտակար չէ, իսկապես ուշինչ շարժե,
 բայց նույնքան ճիշտ է նաև, որ մեր Հոգածությու-
 նը ներկա ժամանակից գենը պիտի տարածվի, և
 պետք է զոհաբերենք այն, ինչը թերևս որոշ օգուտ-
 կրերեր ներկայումս ապրող մարդկանց, որպեսզի
 դրազգենք նրանով, ինը ավելի օգուտ կրերեր մեր
 հաջորդ մերունդների համար, իրոք, ես ուզում եմ,
 որ իմանան, թե այն քիչ գիտելիքները, որ սովո-
 րել եմ, համարյա թե ոչինչ է համեմատած այն
 բանի հետ, որ ես չգիտեմ, բայց գեռ հույս ունեմ,
 թե կկարողանամ իմանալի ԶԵ որ նրանք, որոնք
 քիչ առ քիչ որինում են ճշմարտությունը
 գիտության մեջ, նման են այն մարդկանց,
 որոնք հարստանալով ավելի քիչ շանք են
 թափում մեծ ձեռքբերումների վրա, քան առաջ-
 ներում, երբ գեռ աղքատ էին, թափում էին ան-
 համեմատ ավելի փոքր բաների վրա, Դրանց կա-
 րելի է համեմատել նաև զորավարների հետ,
 որոնց ուժը սովորաբար աճում է իրենց հաղթա-
 նակներին զուգընթաց, և որոնք մի ճակատամարտ
 կորցնելուց հետո ավելի շատ շանք պիտի թափին
 դիմանալու համար, քան հաղթանակից հետո քա-
 ղաքներ և նահանգներ գրավելու համար, Որովհետիւ
 չանալ հաղթահարելու այն բոլոր դժվարություններն
 ու մոլորությունները, որ մեզ խանգարում են ճշ-
 մարտության իմացության հանապարհին, հիրավի

նույն բանն է, ինչ ճակատամարտ առալ, իսկ որևէ
 ընդհանուր և կարևոր խնդրում կեզծ կարծիք կազ-
 մելը նույն բանն է, ինչ ճակատամարտ առանու-
 թալը, Հետագայում պվելի մեծ հմտություն կպա-
 հանջվի ոտքի կանգնելու և նախկին վիճակին վե-
 րագունալու համար, քան պետք էր ավելի մեծ
 հաջողությունների համար, երբ մարդ իր տրամա-
 դրության տակ ունի լիովին հուսալի սկզբունք-
 ներ, ինչ վերաբերում է ինձ, ապա եթե ես մինչև
 հիմա մի քանի գիտական ճշմարտություններ եմ
 գտել (և ես հույս ունեմ, որ այս հատորի բովան-
 դակությունը կհամոզի, որ դա իրոք այդպես է),
 եմ կարող եմ ասել, որ դրանք հետևանքներ և հան-
 դրագումարներ են հինգ կամ վեց գիտակոր դժվա-
 րությունների, որոնց հաղթահարումը ես դիտում
 եմ որպես մի ճակատամարտ, որում հաջողությունն
 իմ կողմն էր: Ես անգամ չեի վախենա ասելու, որ
 եթե ես շահեմ ևս երկու կամ երեք նման ճակա-
 տամարտ, ևս կհաշվեի, որ իմ մտահղացումներն
 ի կատար եմ ածել: Տարիքս էլ այնքան մեծ չէ, որ
 բնության սովորական ընթացքի գեպքում բավա-
 կան ժամանակ շունենայի այդ գործը գումար բերե-
 լու համար: Բայց ես կարծում եմ, թե նույնքան
 ավելի պարտավոր եմ իմ տրամադրության տակ
 մնացած ժամանակը խնայելու, որքան ավելի հույս
 ունեմ լավագույն ձևով գործադրելու այն: Սակայն
 եթե ես հրապարակի իմ ֆիզիկայի հիմունքները,
 անկառած շատ առիթներ կոմնենայի ժամանակս

զուր տեղ վատնելու համար, թեև այդ բոլոր սկզբունքները գրեթե այնքան ակնբախ են, որ բավական է դրանց հետ ծանոթանալ, որպեսզի համոզվես դրանցում, և դրանց մեջ չկա մեկը, որ ես չկարողանայի ապացուցել, այնուամենայնիվ, անհնարին է; որ իմ հայացքները համընկնեին ուրիշ մարդկանց զանազան կարծիքների հետ, ուստի և ես նախատեսում եմ, որ հաճախ ինձ աշխատանքից պիտի շեղեն այն առարկությունները, որոնք հարուցելու են իմ դրույթները:

Կարող են ասել, թե այդ առարկություններն ինձ համար օգտակար կլինեին, թե այն պատճառով, որ դրանք կստիպեին գիտակցել իմ սիսալները և թե այն, որ եթե ես որևէ բանում իրավացի եմ, ապա այս ձևով ուրիշները ավելի լավ դա կը մըրունեն: Եվ քանի որ մի քանի մարդկի կարող են ավելի շատ բան տեսնել, քան մեկը, ապա, օգտվելով իմ հայտնագործած այս սկզբունքներից, նրանք կարող էին նույնպես օգնել ինձ իրենց հայտնագործություններով: Եվ թեկուզ ես, խոստովանում եմ, մեծապես ենթակա եմ սիսալվելու, և գրեթե երբեք չեմ վստահում այն մտքերին, որ առաջին անգամ են ծագում իմ գիտում, այնուամենայնիվ իմ ունեցած փորձը թույլ չի տալիս ինձ հուսալու, որ կարող եմ օգուտ քաղել այն առարկություններից, որ կարող են արվել ինձ, որովհետեւ ես հաճախ եմ ստուգել դատողությունները թե այն մարդկանց, որոնց ես իմ բարեկամ-

ներն եմ համարել, և թե նրանց, որոնց անաշառ եմ կարծել, և անգամ նրանց, որոնց քենն ու նախանձը դրդել էր բացահայտելու այն, ինչը բարյացակամությունը ծածկում էր բարեկամներից: Բայց հաղվաղեալ էր պատահում, որ ինձ առարկեին մի ինչ-սր բան, որ ես նախատեսած չկնեի, թերեւս պատահեր իմ առարկայից շափից դուրս հեռու մի բան: Այսպիսով ես գրեթե երբեք չեմ հանդիպել իմ հայացքների այնպիսի քննադատության, որին ինձ թվար ավելի խիստ, կամ ավելի արդար, քան իմ սեփական քննադատությունը: Ես չեմ նկատել նույնպես, ող գպուցներում տարածված զիսպուտների միջոցով լուս աշխարհ բերվի մինչ այդ անհայտ մի ճշմարտություն, որովհետեւ երբ ամեն մարդ աշխատում է միայն հաղթանակ տանել, այն ժամանակ կողմերը ավելի շատ մտահոգված են սեփական գրույթների: Ճշմարտանմանությունը պաշտպանելով, քան թեր ու դեմ փաստարկների կշռադատմամբ: Ով երկար ժամանակ լույլ փաստար է եղել գրա շնորհիվ տակավին լավ դատավոր չի դառնում:

Ինչ վերաբերում է այն օգուտին, որ ուղիշները պիտի քաղեին իմ մտքերի հրապարակումից, ապա դա նույնպես չէր կարող այնքան նշանակալից լինել, քանի որ ես գեռ այն աստիճանի զարգացում չէի տվել իմ մտքերին, որ անհրաժեշտություն չիներ դրանց շատ բան ավելացնել, նախքան դրանք գործնականում կիրառվեին: Եվ ինձ թվում

է, թե կարող եմ առանց սնապարծության ասել՝
 եթե կա մեկը, որ ի վիճակի լինի գործը մինչև
 զերջը տանելու, դա ավելի շուտ ես եմ, քան մի
 ուրիշը, ոչ թե այն պատճառով, որ աշխարհում
 անհամեմատ ավելի լավ զլուխներ չեն կարող լի-
 նել, քան իմը, այլ պարզապես՝ որովհետև չե կա-
 րելի հասկանալ և յուրացնել մի միտք, որը հաղոր-
 դում է ուրիշը, այնքան լավ, որքան երբ մարդ
 ինքն է հասնում այդ մաքին: Ներկա դեպքում դա
 այնքան ճշմարիտ է, որ թեև ես հաճախ իմ հա-
 յացքներից մեկը կամ մյուսը հաղորդում էի շատ
 սուր միտք ունեցող մարդկանց, և թվում էր, թե
 նրանք, քանի դեռ ես էի խոսում, ինձ շատ լավ
 են հասկանում, բայց հենց որ նրանք իմ ասած-
 ները վերապատճում էին ինքնուրույն՝ կերպով,
 ես նկատում էի, որ նրանք գործե միշտ այն աս-
 տիճան խեղաթյուրում էին իմ մտքերը, որ այլևս
 ես դրանք չէի կարող իմը համարել: Այս առթիվ
 պիտի ինդրեի հետափա սերունդներին՝ երբեք
 չհավատաւ, երբ կատեն, թե այս կամ այն միտքը
 ինձանից է գալիս, և իմը համարել միայն այն, որ
 ես ինքս եմ հրապարակել: Ինձ բնակ չեն զարմաց-
 նում այն արտառոց մտքերը, որ վերապրվում են
 ժիշտիսոփաներին, որոնց գրվածքները չեն հա-
 սել մեզ, և այդ մտքերից ելնելով ես նրանց ան-
 խելամիտ չեմ համարում, քանի որ նրանք իրենց
 ժամանակի լավագույն մտածողներն են եղել, ես
 միայն կարծում եմ, թե նրանց մտքերը խեղա-

թյուրված են հասել մեզ: Չէ որ մենք տեսնում ենք,
 որ համարյա երբեք նրանց հետեւրդներից որևէ
 մեկը չի գերազանցել իր ուսուցչին, և ես համոզ-
 ված եմ, որ Արիստոտելի ներկայիս ամենաջերմ
 հետեւրդները շատ երջանիկ պիտի համարեին
 իրենց, եթե բնությունից նույնքան իմացություն
 ունենային, որքան ուներ նա, նույնիսկ այն պայ-
 մանով, որ գրանից ավելին էլ չունենային բնավ:
 նրանք նման են բաղեղի, որ ձգտում է այնքան
 միայն բարձրանալ, որքան իրեն հենարան հան-
 դիսացող ծառը և հաճախ էլ, ծառի գագաթը հաս-
 նելուց հետո, ցած է իշնում: Այդպես էլ ինձ թվում
 է, թե այդ մարդիկ են իշնում, ետ զնում, այլինքն՝
 նվազ ուսցալ զառնում, քան եթե բոլորավին ձեռք
 քաշած լինեին ուսումից: Հգոհանալով այն գիտե-
 լիքից, ինչ տվյալ հեղինակի մոտ հստակորեն շա-
 րադրված է, նրանք ուզում են, դրանից բացի, նրա
 մոտ գտնել լուծումը շատ և շատ հարցերի, որոնց
 մասին նա ոչինչ չի գրել, կամ թերևս երբեք չի
 մտածել: Համենայն գեպս, փիլիսոփայելու այդ
 եղանակը շատ նպատակահարմար է մտքի միջակ
 մակարդակ ունեցող մարդկանց: Համար, որովհ-
 ետեւ այն սկզբունքների ազատությունը, որոնք
 օգտագործում են նրանք, թույլ է տալիս նրանց
 ամեն բանի մասին այնքան համարձակորեն խո-
 սել, որ կարծես թե դա գիտեն, և այնպես պաշտ-
 պանել իրենց սերտած մտքերը ամենանրբամիտ
 և ճարտար մարդկանց հանդեպ, որ հնարավոր չի

լինում նրանց որևէ կերպ համոզել մի ուղիշտ բառ-
 նում: Այստեղ նրանք, ինձ թվում է, որ նման են
 մի կույր մարդու, որը տեսնող մարդու գեւ հավա-
 սար պայմաններում կովելու համար, նրան կտա-
 ներ մի մութ նկուղ, եւ համոզված եմ, որ այդ
 մարդիկ շահագրգուված են, որ ես ետ կանգնեի իմ
 փիլիսոփայության սկզբունքները հրապարակե-
 լուց, քանի որ այդ սկզբունքները վերին աստի-
 ճանի պարզ և ակնբախ են, դրանք հրապարակե-
 լով, ես ասես թե կը պացեի լուսամուտները և լույս
 կթողների նկուղը, ուր նրանք իշել են մենամարտե-
 լու թաց նույնիսկ ամենախելոք մարդիկ կարիք
 չունեն ցանկանալու ծանոթանալ այդ սկզբունք-
 ների հետ, որովհետեւ եթե նրանք ուզում են աշ-
 խարհում եղած ամեն ինչի մասին խոսնել կարողա-
 նալ և գիտնականի համբավ ձեռք բերել, ապա այդ
 նպատակին նրանք ավելի հեշտությամբ կհասնեն,
 եթե բավականանան ճշմարտանմանությամբ, որ
 կարելի է հեշտությամբ ձեռք բերել ամեն տեսա-
 կի հարցերում, քան որոնելով ճշմարտությունը,
 որը բացահայտվում է քիչ առ քիչ, այն էլ միայն
 այդ հարցերից մի քանիսում, և պահանջում է սե-
 փական անգիտության խոստովանություն, հենց
 որ խոսք է բացվում ուրիշ հարցերի մասին, եսկը
 եթե նրանք մի քանի ճշմարտությունների իմացու-
 թյունը գիրադասում են ամենագետ թվալու սնա-
 վառությունից, — և դա, անկասկած, նախապատ-
 վելի է — և ուզում են հետեւ իմ օրինակին, ապա

նրանք կարիք շունեն, որ ես ավելին ասեմ, քան
 այն, ինչ ես արդեն ասել եմ այս քննախոսու-
 թյան մեջ, ըստ որում եթե նրանք ի վիճակի հի-
 նձանից ավելի առաջ վնալու, ապա առավել ես
 նրանք ավելի ընդունակ պիտի լինեն ինքնուրուցն
 գտնելու այն ամենը, ինչ որ, ինձ թվում է, թե
 մինչև հիմա ես գտել եմ, Քանի որ հս ամեն ինչ
 հետազոտել եմ միայն որոշակի կարգով, ապա
 կասկածից վեր է, որ այն, ինչ գետ սպասվում է
 Հայտնագործման, ինքնըստինքան արգեն շատ
 ավելի դժվար և խրթին է, քան այն, ինչ որ ես կա-
 րող էի գտնել մինչև այժմ և այդ մարդիկ ավելի
 քիչ բավականություն կստանան՝ իմանալով այդ
 ամենն ինձանից, քան եթե իրենք գտնեին: Բացի
 դրանից, այն հմտությունը, որ նրանք ձեռք կրե-
 րին՝ սկզբում հեշտ բաներ ուսումնասիրելով և
 հետզետե ավելի դժվարներին անցնելով, նրանց
 ավելի օգուտ կրերի, քան այն բոլոր խորհրդադիրը,
 որ ես կարող էի տալ ինչ վերաբերում է ինձ, ապա
 ես համոզված եմ, որ եթե ինձ մանկությունից սո-
 վորեցրած լինեին այն բոլոր ճշմարտությունները,
 որոնց ապացույցները ես փնտրում էի հետագա-
 յում, եթե ես գրանք սովորած լինեի առանց որևէ
 չանքի, այն ժամանակ գուցե գրանցից բացի ես
 որիշ ոչինչ չեմ իմանա, կամ ծայրահեղ գեպօւմ,
 երբեք ձեռք բերած չեմ լինի այն հմտությունը և
 ունակությունը, որոնց օգնությամբ ես հույս ունեմ
 նորանոր ճշմարտություններ գտնել՝ ձեռնամուխ

լինելով դրանց որոնմանը։ Մի խոսքով, եթե աշխարհում կա մի ինչ-որ աշխատություն, որ մի ուրիշը չի կարող նույնքան հաջող վերջացնել, որքան նա, ով սկսել է այն, գա հենց այն աշխատությունն է, որի վրա ես աշխատում եմ։

Ճիշտ է, այդ նպատակի համար պահանջվող փորձերը այնպիսիք են, որ մի մարդ մենակ ի վիճակի չէր լինի այդ ամբողջ աշխատանքը գլուխ բերել բայց նա չէր կարող նաև հաջողությամբ օգտագործել օտար ձեռքեր, բացասությամբ թերևս արհեստավորների և առհասարակ այնպիսի մարդկանց ձեռքերի, որոնց կարելի է վարձատրել; և որոնք վաստակի հույսով — զա խիստ ներփառուն միջոց է — հարկադրված կլինեն ճշգրտորեն անելու այն, ինչ նրանց կարգադրված է: Ինչ վերաբերում է կամավորներին, որոնք հետաքրքրասիրությունից կամ սովորելու ցանկությունից կարող են առաջարկել իրենց օժանդակությունը, ապա, շխոսելով արդեն այն մասին, որ նրանք սովորաբար ավելի շատ խոստանում են, քան կատարում են, ինչպես և գեղեցիկ առաջարկություններ են անում, որոնցից ոչ մեկը չի հաջողվում, — նրանք որպես վարձատրություն անպայման կպահանջեն մի շարք դժվարությունների բացատրություն կամ, առնվազն, հաճոյախոսություններ և անօգուտ խոսակցություններ, և այսպիսով թանկագին ժամանակի մեծ մասը պիտի զուր տեղունքների ինչ վերաբերում է ուրիշների կատա-

րած փորձերին, անգամ եթե այդ մարդիկ ուզենային էլ ինձ հաղորդել իրենց ձեռք բերած արդյունքները, որ երբեք չպիտի կատարեն նրանք, որոնք այդ փորձերը զալտնիք են համարում, պիտի ասել, որ այդ փորձերը ըստ մեծի մասին իմողլած են այնքան ավելորդ պայմաններով և փորձին չվերաբերող հանգամանքներով, որ շատ դժվար կլիներ դրանցից դուրս քաշել ճշմարտությունը. բացի դրանից, այդ փորձերը համարյա ամբողջովին վատ կամ նույնիսկ կեղծ մեկնարանված կլինեին այն պատճառով, որ դրանց կատարողները կճգնեին դրանք հարմարեցնել իրենց սկզբունքներին, այնպես, որ եթե դրանց մեջ գտնվեին մի քանիսը, որոնք պետք գային, ապա այդպիսիք էլ հազիվ թե հասուցեն այն ժամանակը, որը կծախսվեր դրանց ընտրության վրա: Այսպիսով, եթե աշխարհում մի մարդ լիներ, որը հայտնապես ընդունակ համարվեր հասարակության համար ամենաօգտակար և ամենակարենոր հայտնագործություններ կատարել, և եթե մյուս մարդիկ զանային ըստ ամենայնի օգնել այդ մարդուն իր մտադրությունները իրականացնելու համար, ապա ես չգիտեմ, թե նրա համար ուրիշ ինչ ավելի լավ բան կարելի էր անել, քան թե անհրաժեշտ փորձերի ծախսերը հայթայթել և ոչ ոքի թույլ շտալ խանգարելու նրա ազատ ժամանակը: Սակայն, բացի նրանից, որ ես իմ մասին այնքան բարձր կարծիք չունեմ, որ կարող լինեի արտասու-

Վոր բաներ խոստանաւ, ես ինձ շեմ շոյում ունայն մտքերով; թե հասարակությունը պետք է հատուկ հետաքրքրություն հանդիս բերի իմ պլանների նկատմամբ, ես ջնդունակ շեմ այնպիսի նսեմության, որ ումնից ուզում է լինի բարերարություն ընդունեի, որին ես արժանի շամարվեի:

Այս բոլոր նկատառումները միասին պատճառ եղան, որ ես չցանկացած երեք տարի առաջ հրապարակել արդեն պատրաստի տրակտատը և նույնիսկ որոշում՝ կայացրի՝ ամբողջ իմ կյանքում լույս շնորհացել ուրիշ որևէ աշխատություն, որ նույնքան ընդհանուր լիներ, և որից կարելի լիներ իմ ֆիզիկայի հիմունքները պարզեն: Սակայն հետագայում երկու նոր նկատառում ինձ դրդեցին այստեղ մտցնելու հատուկ հարցերի նվիրված մի քանի փորձեր և իմ գործերի ու մտադրությունների մասին հաշիվ տալու հասարակությանը:

Առաջին նկատառումն այն էր, որ եթե դա ես չկատարեի, ապա շատերը, որոնք գիտեին իմ նախկին մտադրությունը՝ իմ գրվածքներից մի քանիսը տպագրելու մասին, կարող էին երևակայել, թե դրանից իմ հրաժարվելու պատճառը պակաս բարենպատ է իմ բարի անվան համար, քան իրականում դա կար, թեև ես չափից ավելի սեր շեմ տածում դեպի փառքը և նույնիսկ, ինձ թույլ եմ տալիս ասել, ատում եմ այն, քանի որ ես կարծում եմ, որ նա խանգարում է հանգստությունը, որը ես ամեն ինչից ավելի բարձր եմ գնահատում, սա-

կայն ես երրեք շնմ էլ աշխատել ծածկել իմ դործերը, ինչպես ոճիրներն են ծածկում, և ոչ էլ նախազգուշության հատուկ միջոցների եմ դիմել անծանոթ մնալու համար, թե այն պատճառով, որ դա ես ինքս իմ հանգեց անարդարացի կհամարեի, և թե այն պատճառով, որ դրանով այս կամ այն հոգայ կվերցնեի ինձ վրա, իսկ դա կխանգարեր հոգու՝ իմ որոնած լիակատար հանգստությունը: Այս պիտով, մշտապես անտարբեր մնալով և փառքին, և անհայտ լինելուն, ես չեմ կարող խանգարել այն համբավին, որ ձեռք էի բերում ես, և անհրաժեշտ էի համարում անել ամեն հնարավոր բան, որ դա հոգի համբավ լինի:

Մյուս նկատառումը, որ ինձ դրդեց այս աշխատությունը գրել, հետեւյալն է. օր օրին ավելի ու ավելի է դանդաղում գիտելիքներ ձեռք բերելու իմ մտադրության կատարումը, դա հետևանք է մեծ թվով փորձեր կատարելու անհրաժեշտության, որ առանց կողմնակի օժանդակության հնարավոր չէ կատարել: Թեև ես ինձ շնմ շոյում այն հույսով, թե հասարակությունը մեծ մասնակցություն կունենա իմ աշխատանքին, սակայն շեմ էլ ուզում ինքս իմ նկատմամբ մեղք գործել և առիթ տալ նրանց, որոնք ինձանից ավելի կապեն, որևէ ժամանակ ինձ հանդիմանելու այն բանում, որ ես կարող էի շատ բան թողնել անհամեմատ ավելի լավ վիճակում, քան դա կատարել եմ ես, եթե շափաղանց անփութ շգտնվեի բա-

ցատրելու նրանց, թէ ինչով նրանք կարող եին օգնոծ լինել թէ նպատակադրումներին:

Արդ ես մտածում էի, թէ շատ հեշտ կլիներ մի քանի հարցեր ընտրել, որոնք մեծ վեճեր չհրահրելով և չպարտավորեցնելով ինձ իմ սկզբանքները ավելի լավ լուսաբանել քան ցանկանում եմ, կարող են սակայն բավականաշափ պարզորեն ցույց տալ, թէ գիտական ասպարեզում ես ինչի՞ն կարող եմ կամ ինչի՞ն չեմ կարող համսնել: Զգիտեմ՝ հաջողվեց դա ինձ, թէ ոչ, և չեմ էլ ուզում ինքս խոսելով իմ գրվածքների՝ մասին՝ կամսնել ուրիշների՝ դատողությունները, բայց շատ ուրախ կլինեմ, եթե այդ գրվածքները բննարկման ենթարկվեն, և որպեսզի դրան ավելի շատ առիթներ տամ, ես խնդրում եմ բոլոր նրանց, ովքեր որևէ առարկություն ունեն, նեղություն բաշին դրանք ուղարկել իմ հրատարակչին, որն ինձ իրավեկ կդարձնի այդ մասին և ես կաշխատեմ անհապաղ պատասխան տալ: Այս եղանակով ընթերցովը միաժամանակ տնտեսով իր ձեռքի տակ առարկությունն ու պատասխանը, ավելի հեշտությամբ կկարողանա իր դատողությունը կազմել հշմարտության մասին: Ընդ որում ես չեմ խոստովանում երկար պատասխաններ գրել, այլ միայն՝ բացահայտըն խոստովանել իմ սխալները, եթե այդպիսիք գտնեմ, իսկ եթե չկարողանամ ոչ մի սխալ նկատել՝ պարզապես ասել այն, ինչ իմ գրվածքների պաշտպանման մասին, ինչ իմ գրանք արտադրել անհրաժեշտ կհա-

մարեմ, առանց որևէ նոր խնդրի մեջ մտներու, որպիսզի շշարունակվի անվերջմասվի վիճարանությունը թե մեկ, և թե մյուս կողմից:

Եթե իմ գրութներից մի քանիսը, որոնք շարադրված են իմ «Դիուպարիկա» և «Մետեռներ» գրվածքների սկզբի մասում, առաջին հայցքից տարակուսանք հարուցեն այն պատճառով, որ գրանք անվանում եմ ենթադրություններ, և կարծեմ մտադիր չեմ դրանք հիմնավորել, ապա իրնդրում եմ ամբողջը համբերությամբ: և ուշադրությամբ կարդալ, և հույս ունեմ, որ բոլորը գոհ կմնան, որովհետև փաստարկները տրված են այնպիսի՝ հաջորդականությամբ, որը վերջինները պացուցվում են առաջիններով, որպես իրենց պատճառներով, իսկ սրանք փոխադարձաբար ապացուցվում են վերջիններով, որոնք նրանց հետեւանքներն են հանդիսանում: Եվ շպետք է կարծել, թե ես կատարում եմ մի սխալ, որ տրամաբանները կոչում են արատավոր շրջան, քանի որ փորձը լիակատար ճշգրտությամբ հաստատում է իմ մակաբերած հետեւանքները: այն պատճառները, որոնցից արտածվում են դրանք, ծառայում են ոչ ամեն դրանց պացուցման, ինչքան բացարձան համար, և, ընդհակառակի, իրենք են ապացուցվում հետեւանքներով: Ես դրանք ենթադրություններ կոչեցի այն պատճառով միայն, որ ես հնարավոր եմ համարում դրանք արտածել այն առաջին ճշմարտություններից, որ վերևում դուսա-

բանեցի, բոյց որոնցից այստեղ դիտմամբ իսուսափում եմ: Ես ուզում էի խանգարել այն մարդկանց, որոնք երեակայում են, թե իրենք ո՞չ օրուամի երկու-երեք բառից կարող են իմանալ այն ամենը, ինչ մի ուրիշն ամբողջ քան տարի խորհրդածել է, և այնքան ավելի հակված են մոլորության մեջ ընկնելու: Հեռանալու ճշմարտությունից, որքան նրանք խորաթափանց են և մաքով աշխուզժ, որ հնարավորություն շնունենան օգտագործել որևէ առիթ՝ այն բանի վրա, որը նրանք իմ սկզբունքը կհամարեն, կառաւցելու մի արտառոց փիլսոփայություն, որի համար ինձ պիտի պատասխանաբառու դարձնեն: Իսկ ինչ վերաբերում է այն հայացքներին, որոնք ամբողջապես ինձ են պատկանում, ես չեմ ուզում դրանց նորության համար շքմեղանքներ հորինել, առավել ես, որ դրանց հիմունքները խնամքով քննարկելու դեպքում, իմ համոզմամբ, կպարզվի, որ դրանք այնքան հստակ են և առողջ բանականությանը համապատասխան, որ պակաս չափով անսովոր և տարօրինակ կերեվան, քան նույն նյութի վերաբերյալ հնարավոր ամեն մի այլ հայացք: Չեմ պարծենում նաև, թե առաջին անգամ ես եմ բացահայտել դրանք: Են միայն հայտարարում եմ, որ դրանք ընդունել եմ, ոչ թե այն պատճառով, որ առաջներում դրանք արտահայտվել են ուրիշների կողմից, կամ թե ուրիշ ոչ տրի կողմից շեն արտահայտվել, այլ սոսկ այն պատճառով, որ բանականությունն ինձ հա-

մոգեցուցիլ փաստեր էր տվել դրանց ճշմարտության մասին:

Եթե վարպետները չկարողանան իսկույն կիրառել այն գլուխը, որ շարադրել եմ «Դիոպտիրիկա»-ում, ես չեմ կարծում, թե իրավացի կլիներ դրա հիման վրա այն վատ համարել: Մեծ ճարտարություն և հմտություն է հարկավոր իմ նկարագրած գործիքներն անթերի շինելու և սարքի գցելու համար: Եթե դա իսկույններ հաջողվեր, ես պակաս չափով չեմ զարմանա, քան եթե որևէ մեկին հաջողվեր մի ծրվա մեջ հիանալի վիճ նվազել միայն այն պատճառով, որ նա լավ նոտատեր է ունեցել:

Եթե ես ավելի սիրով գրում եմ ֆրանսերին, որ իմ երկրի լեզուն է, քան թե լատիներեն, որ իմ ուսուցիչների լեզուն է, դա անում եմ այն պատճառով, որ հույս ունեմ, որ միայն այն մարդիկ, որոնք օգտագործում են իրենց բնական բանականությունը՝ ըստ ամենայնի մաքոր ձևով, իմ հայացքներն ավելի լավ կդատեն, քան նրանք, որոնք չեն հեղինակների գիքերին են միայն հավատ ընծայում: Իսկ ինչ վերաբերում է այն մարդկանց, որոնք առողջ դատողությունը միացնում են գիտունության հետ, որոնց միայն ես կցանկացի, որ լինեին իմ դատավորները, ապա վստահ եմ, թե նրանք այնքան կողմնակալ չեն լինի լատիներենին, որ հրաժարվեին լսել իմ փաստարկները միայն այն պատճառով, թե ես շարադրել եմ դրանք ողովրդական լեզվով:

ՈՒՆԻՑ ԴԵԿԱՐՏ
РЕНЭ ДЕКАРТ

ՔՆՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԽՈԴԻ ՄԱՍԻՆ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Գիլիսափայության և իրավունքի
սեկոնդի գիտական խորհրդի ուղղմանը

Պատ. Խմբագիր՝ Ա. Ա. ԹԵՂՈՆԵՑ
Հրատ. Խմբագիր՝ Ա. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Կազմը՝ Յու. Զ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ
Տեխ. Խմբագիրներ՝ Է. Ա. ԱՎԵՏՅԱՆ,
Մ. Ա. ԿԱՓԱՆՅԱՆ
Սրբագրի՝ Զ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

Վ. 03350, Հրատ. 2759, ԽՀԽ 1043, պատվեր 3

Հանձնված է արտադրության 15/XII-1966 թ., ստորագրված
է տպագրության 4/III 1968 թ., տպագր. 9,5 մամուլ+1
ներգիր, Հրատ. 4,15 մամուլ, պայմ. 5,56 մամուլ, թուզի
№ 1 70×901/32, տպարանակ 1000, Գինը 46 կուգ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակության տպարան, Երևան,
Բարեկամության 24

Սակայն այստեղ ես չեմ ուզում ավելի հանգամանորեն խոսել այն հաջողությունների մասին, որպիսիք ես հույս ունեմ հետագայում կատարել գիտությունների մեջ, ոչ էլ հասարակության առջև այնպիսի խոստումներ հանձն առնել, որոնց իրագործման համար ես վստահ չեմ. կասեմ միայն, որ ես որոշել եմ իմ ամբողջ ժամանակը, որ ինձ մնում է ապրելու, գործածել բնության այնպիսի իմացություն ձեռք բերելու վրա, որից կարելի լիներ բժշկականության՝ ավելի հուսալի կանոններ դուրս բերել, քան մինչաժմյան եղածները, իմ հակումները այն արտիճան հեռացնում են ինձ ամեն տեսակի այլ մտադրություններից, հատկապես այնպիսիներից, որոնք շեն կարող մի մարդու օգուտ տալ, առանց անպատճառ մի ուրիշին վնասելու, որ ես այդ ուղղությամբ հազիվ թե կարողանամ հաջողություն ակնկալել, եթե անգամ հանգամանքները ինձ հարկադրեին զբաղվելու դրանցով. Այդ մասին ես այստեղ բացարձակ հայտնում եմ, թեև ինձ համար գաղտնիք չեմ, թե այդ հայտարարությունը իմ անվանը հատուկ նշանակություն չի տա աշխարհում, բայց ես որևէ ցանկություն էլ չունեմ ձգուելու գրան: Ես միշտ ավելի երախտապարտ կմնամ նրանց հանդեպ, որոնց շնորհիվ կկարողանամ անկաշկանդ օգտագործել իմ ազատ ժամանակը, քան նրանց, որոնք կարող կլինեին առաջարկել ինձ աշխարհի տմենապատվավոր պաշտոնները: